

Л.В.Засєкіна,
С.В.Засєкін

ВСТУП ДО ПСИХОЛІНГВІСТИКИ

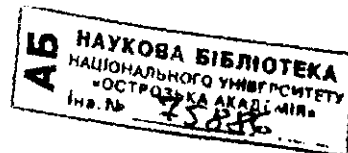
81'23(075.8)

3-36

**Л.В. ЗАСЕКИНА,
С.В. ЗАСЕКИН**

Вступ до ПСИХОЛІНГВІСТИКИ

Острого, 2002

УДК 81³23

ББК 81.1

З 36

За редакцією доктора психологічних наук, професора *І.Д. Пасічника*

Рецензенти:

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології і педагогіки Національного університету фізичного виховання і спорту України *Г.В. Ложкін*;

доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри германського, загального і порівняльного мовознавства Чернівецького національного університету *В.В. Левіцький*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник*

З 36

Засєкіна Л.В., Засєкін С.В.

Вступ до психолінгвістики: Навчальний посібник. – Острог:
Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2002. – 168 с.

ISBN 966 - 7631 - 57 - 5

У посібнику висвітлюються актуальні проблеми сучасної вітчизняної та зарубіжної психолінгвістики. Особлива увага приділяється когнітивним механізмам та процесам, задіяним у переробці інформації. Книга містить чотири структурних розділи, в яких визначені предмет, завдання, напрями досліджень психолінгвістики та періодизація розвитку науки; аналізуються знання індивіда та структури їх представлення; характеризуються фази когнітивної обробки тексту/дискурсу; аналізуються особливості процесу перекладу та процесу оволодіння іноземною мовою. Підібраний та спеціально адаптований комплекс психолінгвістичних методик дає змогу вивчати мовленнєво-мислитєльну діяльність індивіда.

Для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, перекладачів, усіх, хто цікавиться проблемами психолінгвістики й бажає отримати практичні орієнтири, знання, вміння та навички в діагностиці психічних процесів.

ISBN 966 - 7631 - 57 - 5

ББК 81.1

© Засєкіна Л.В., 2002

© Засєкін С.В., 2002

© Редакційно-видавничий відділ Національного університету
“Острозька академія”, 2002

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ I. СПЕЦИФІКА ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	8
1.1. Предмет, завдання та напрями досліджень психолінгвістики.....	8
1.2. Періодизація розвитку психолінгвістики	14
1.3. Психолінгвістичний підхід до аналізу мовних явищ.....	25
РОЗДІЛ II. ЗНАННЯ	30
2.1. Психолінгвістичний аналіз функціонування знань індивіда в процесі когнітивної обробки дискурсу.....	30
2.2. Структури представлення знань.....	38
2.3. Пам'ять як система представлення знань.....	43
2.3.1. Генетична пам'ять.....	45
2.3.2. Прижиттєва пам'ять.....	46
2.3.3. Зорова, образна, іконічна пам'ять.....	47
2.3.4. Короткочасна пам'ять.....	49
2.3.5. Довготривала пам'ять.....	50
2.3.6. Лінгвістична пам'ять.....	54
2.4. Ментальний лексикон і концептуальна система.....	58
РОЗДІЛ III. КОГНІТИВНА ОБРОБКА ДИСКУРСУ	64
3.1. Загальна характеристика людського сприйняття	64
3.2. Феномен фігура-фон.....	66
3.3. Рівневість процесу сприйняття.....	72
3.4. Інтерпретація.....	74
3.4.1. Типи інформації.....	74
3.4.2. Інтерпретація тексту/дискурсу.....	76
3.4.3. Цілісність і зв'язність тексту.....	81
3.5. Породження мовлення.....	87

РОЗДІЛ ІV. ПРОБЛЕМИ ДВОМОВНОСТІ І ПЕРЕКЛАДУ	93
4.1. Дослідження особливостей процесу оволодіння іноземною мовою.....	93
4.2. Психолінгвістичні аспекти перекладу.....	100
4.3. Поняття когнітивного стилю в психолінгвістиці.....	111
4.3.1. Когнітивний стиль перекладача.....	113
4.4. Види інформації вихідного тексту та перекладацькі методи	120
4.5. Психоенергетика інтерпретації і перекладу.....	129
Додаток 1	137
Прямий (вільний) асоціативний тест.....	138
Непрямий асоціативний експеримент.....	140
Оцінка мовця за допомогою методу семантичного диференціалу (СД).....	141
Психографологічні характеристики писемного мовлення.....	142
Додаток 2	144
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	151
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК І ТЛУМАЧНИК	163

Знання є цілісним. Поділ його на предмети – це поступка людській слабкості.

Хелфорд Джон Макіндер

ПЕРЕДМОВА

У добу стрімкого розвитку інформаційних технологій, глобалізації лінгвосфери та поширення зв'язків між представниками різних культур актуальною постає проблема інтеграції набутих людством знань із метою створення цілісної картини світу. Людина завжди прагнула пізнати гармонію навколишнього світу. “Дерево пізнання” має глибокі корені й пишну крону, розквітаючи і даючи людям неоціненний плід – скарб пізнання себе та інших. Однак знання про світ були б неповними, якби люди не вивчали сам засіб їх передачі одне одному. Вивчення мови як засобу міжлюдського спілкування дає змогу побачити й зрозуміти безмежну спадщину знань багатьох поколінь наших предків.

Унаслідок зруйнування Вавилону – символу людської зарозумілості, прагнення до найвищої мудрості без усвідомлення істинного Джерела мудрості – єдина мова була розгалужена й розпорощена серед багатьох націй і народностей. Відомим є той факт, що на початку ХХІ століття людство планети розмовляє 6800 мовами. Вивчення мови взагалі як засобу міжособистісного спілкування та дослідження унікальності кожної з мов дає змогу створити нову модель світу, яка б дала поштовх народженню людства майбутнього з новим баченням і орієнтирами – відчуттям непротиставленості себе й навколишнього світу, психіки та мови, як засобу відбиття себе та світу. Рациональне й ірраціональне, свідомість і підсвідомість, інтелект та емоції, зрештою, матеріальне й ідеальне не повинні бути протиставленими, жорстко розділеними нездоланною стіною. За словами Ж. Дерріди, ідея опозитивного розмежування (*différance*) повинна поступитися місцем ідеї вирізнення (*différance*), іншості, співіснуванню множинності не тотожних одне одному, але досить рівноправних смислових інстанцій. Маючи справу з будь-якими опозиціями, ми підсвідомо прагнемо поставити в привілейоване

становище один із членів цих опозицій, зробити на ньому ціннісний акцент. Отже, ХХІ століття повинно стати часом не розмежування, вузької спеціалізації тієї або іншої науки, а точкою відліку їх реального полілогу з метою віднаходження шляхів взаєморозуміння, пошуку моментів дотику їхніх наукових парадигм. Особливе місце в цьому спілкуванні має посідаати гармонійне поєднання психології і лінгвістики, адже проблема мислення та мови не є лише суто психологічною чи лінгвістичною. Відомо, що дві людини, які мають по одній ідеї, вступивши в комунікацію, матимуть у підсумку по дві ідеї. Подібно до цього, інформаційно-енергетичний обмін у діалозі двох потужних голосів психології та лінгвістики приведе до народження якісно нового створіння – гармонійного й життєздатного. До цього прагнули багато науковців, серед яких Чарльз Осгуд, Ноам Хомський, Олександр Лурія, Лев Виготський. Ці вчені зробили неоціненний внесок у становлення й розвиток психолінгвістики. Тому яскраві постаті цих видатних особистостей не могли не відбитися в нашому “Вступі до психолінгвістики”, хоча, звісно, “вступний” статус пропонованої праці не дає змоги вичерпно описати та проаналізувати все розмаїття сучасних та класичних робіт із психолінгвістики.

Книга складається з чотирьох тематично цілісних і водночас взаємодоповнювальних розділів. У першому розділі — “Специфіка психолінгвістичних досліджень” відбито методологічні й історичні аспекти науки. Другий розділ “Знання” присвячено аналізу функціонування знань індивіда, структурам їх представлення, пам’яті, ментальному лексикону та концептуальній системі як вмістищу знань. Третій розділ “Когнітивна обробка дискурсу” пропонує читачеві перегляд сучасних і класичних концепцій щодо процесів когнітивного перероблення вербальних даних – сприйняття, інтерпретації та породження мовлення. Четвертий розділ “Проблеми двомовності та перекладу” висвітлює деякі аспекти двомовності та перекладу з психолінгвістичних позицій. Наприкінці кожного розділу подані питання для читачького самоконтролю.

У Додатках викладено найбільш поширені методи психолінгвістичного аналізу й діагностики мовленнєво-мислительних процесів індивіда, фрагменти перекладів для вимірювання й аналізу когнітивних стилів перекладачів. Завершує посібник список літератури,

а також тлумачний словник і покажчик використаних у роботі термінів.

Висловлюємо щиро вдячність нашим рецензентам – професору психології Георгію Володимировичу Ложкіну та професору філології Віктору Васильовичу Левицькому – за цінні зауваження та рекомендації щодо викладених ідей. Наша особлива подяка лине до ректора Національного університету “Острозька академія” професора Ігоря Демидовича Пасічника за вагому підтримку та всебічне сприяння у виданні цієї праці.

Автори

РОЗДІЛ І. СПЕЦИФІКА ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Споконвіку було Слово...

Ів. 1:1

1.1. Предмет, завдання та напрями досліджень психолінгвістики

Психолінгвістика – це наука про мовленнєву діяльність людей у психологічних та лінгвістичних аспектах, зокрема експериментальне дослідження психічної діяльності суб'єкта в засвоєнні та використанні мови як організованої та автономної системи. Адже значення будь-якого знаку полягає, насамперед, у активізації когнітивних процесів індивіда.

У фокусі уваги психолінгвістики – індивід у комунікації. Одним із основних положень психолінгвістики як когнітивної дисципліни є когнітивна обробка інформації, що надходить з органів чуття, яка відбувається на основі сформованих у індивіда ментальних репрезентацій. Основними завданнями психолінгвістики як когнітивної науки є дослідження:

- процесів планування мовлення;
- механізмів та процесів сприйняття, інтерпретації, розуміння та породження мовлення;
- структури та системи представлення знань індивіда та стратегії їх використання для когнітивної обробки дискурсу;
- механізми засвоєння та оволодіння мовою в ході розвитку дитини;
- проблеми білінгвізму, перекладу та механізми оволодіння іноземною мовою.

Психолінгвістика займається не лише нормальними, а й паталогічними психічними станами, адже, за І.П. Павловим, аномалії розчленовують ті сутності, які недосяжні для спостереження в нормі [Dascal et al. 1981: 64].

Психолінгвістика як наука з'явилася вчасно в науковій парадигмі з метою вирішення тих завдань, які викликали значні

труднощі в окремо взятих лінгвістичних та психологічних концепціях. Проаналізуємо передумови появи психолінгвістики більш докладно.

Основою життєдіяльності суспільного інтелекту виступають інформаційні зв'язки – передача та розповсюдження знань. Саме вони підвищують “інформаційну температуру” соціальних систем, не допускають духовної збідності. Термін “інформація” в перекладі з латини означає “звістка”, проте оригінальний давньогрецький смисл цього поняття передбачав діалог [Каныгин, Яковенко 1992]. Істина народжувалась у діалозі, дискусії, а не містилась первинно в монолозі. У ХХ столітті людство набуло величезної кількості інформації в різних наукових галузях, яка потребувала систематизації в науці міждисциплінарного типу, адже, на думку античного мислителя Конфуція, той, хто володіє інформацією, володіє світом. Наукова парадигма системології не могла задовольнити цю потребу, оскільки вона лише пропонувала певні шляхи та критерії класифікації цієї інформації та стежила за дотриманням наукової термінології. Людство виявилось неготовим власне для обробки, засвоєння та використання розмаїття інформаційного потоку та перетворення його у стійкий фонд знань. Вирішення такого завдання взяла на себе когнітивна наука. Оскільки інформація передається знаками вербальними та невербальними, а в її обробці задіяні всі психічні процеси відображення, то когнітивна обробка дискурсу постала у фокусі уваги, насамперед, лінгвістів та психологів.

“Днем народження” психолінгвістики вважається семінар у Блумінгтоні в 1953 році. Підсумки цього семінару, опубліковані у книзі за редакцією Ч.Осгуда й Т.Сибеока, дали могутній імпульс до активізації когнітивних досліджень в усьому світі [Osgood, Sebeok 1954]. Семінар був присвячений теорії інформації математичного спрямування і констатував “вибух” цікавості до процесів мислення, а також координації зусиль експериментальної психології, теоретичної лінгвістики та штучного інтелекту щодо досліджень мовленнєво-мислительних процесів.

Саме Ч. Осгуд у психолінгвістиці-54 розглядав акти комунікації у вигляді моделей загальної теорії зв'язку. Таким чином, учений ще в 1954 р. висунув проблему розуміння учасниками комунікації одне одного, чільне місце в якому належить коду. Цей, в термінах Ч. Осгуда,

“код” і є знання, які дозволяють, з одного боку, породжувати висловлювання, а з іншого, – розуміти думки, що виражені засобами мови. Знання, які використовуються для декодування повідомлення, не обмежуються лише знаннями про мову. До них належать також енциклопедичні знання про світ, соціальний контекст, уміння когнітивно обробляти дискурс та відображену в ньому інформацію. При цьому жоден із видів знань не є домінуючим. Лише комплексне дослідження організації всіх типів знань дає змогу визначити сутність комунікативної компетенції, формування вивідного знання та конструювання моделі ситуації дискурсу. Таким чином, дослідження знань, їх структур та систем представлення є одним з провідних напрямів когнітивної науки та психолінгвістики, зокрема.

На думку О.С. Кубрякової, основним завданням теорії мови у період сьогодення є наукове обґрунтування механізмів обробки мови та побудови моделі її розуміння [КСКТ]. Оскільки в основі такої моделі є положення про інтеракцію різних видів знань та стратегій їх обробки, лінгвістика вже не володіє монополією на конструювання загальної мовної моделі. У вирішенні цього завдання значна роль належить співпраці психології та лінгвістики. Ця теза не є новою, адже такий союз триває понад 100 років (Гумбольдт, Вундт, Бодуен де Куртене). Протягом цього періоду мав місце асиметричний союз цих дисциплін. У перші десятиріччя минулого століття лінгвісти звернулись до психології в пошуках відповіді на питання, як люди використовують мову. Вони робили спроби побудови лінгвістичної теорії на ґрунті психологічних понять гештальта, репрезентації, пам’яті, уваги. Проте, внаслідок конфлікту між опозиційними психологічними та лінгвістичними теоріями, лінгвісти, так само, як і психологи, відчули, що переслідують різні цілі. У проміжковий період в обох дисциплінах домінував біхейвіористський підхід, через який вони ігнорували концепції своїх колег з іншого табору. Однак у середині того століття психологи звернулися до лінгвістики з метою розробки психології мови. З опорою на формально-лінгвістичну теорію психологи почали створювати граматики користування мовою (grammars of language performance), описувати когнітивні процеси в термінах суб’єктивного лексикону, трактувати пам’ять як пропозиціональну мережу, що ґрунтується на синтаксичних

відношеннях. Проте на цей раз конфлікт між лінгвістичними теоріями призвів психологів до думки про відмінність психології та лінгвістики. Як зазначає А. Блюменталь, історія взаємовідносин між психологією та лінгвістикою може інтерпретуватися як нещаслива, оскільки періоди ілюзій та інтеграції цих дисциплін змінювались періодами розчарувань та розмежувань [Blumental 1987: 322]. Однак існує також більш оптимістичний погляд на цей союз. Кожні моменти співпраці психології та лінгвістики призводили до зміни поглядів у обох дисциплінах. Сумну долю цих наук виправила когнітивна наука, основні напрями якої не залишають жодних сумнівів щодо їх інтеграції. Ще до недавнього часу панувала думка Дж. Міллера про різні цілі, які переслідують психологи й лінгвісти. За його словами, в конструюванні моделі мови лінгвіст акцентує увагу на тому, що може бути сказано та виражено на мові, а психолог – на тому, що говориться та виражається в дійсності [Miller 1990, 321]. Інакше кажучи, у фокусі інтересу лінгвіста – мовна здатність, структура, а психолога – мовна активність, функція. Проте з позиції логіки з метою опису феноменології будь-якого явища необхідно аналізувати як структуру, так і функцію, а дослідження мовних засобів вираження будь-якої інформації повинно проводитися із зануренням у контекст об'єктивної дійсності, що зараз і робиться на сучасному етапі когнітології такими психологами й лінгвістами, як Б.М. Величковський, О.С. Кубрякова, В.В. Левицький, Ф. Джонсон-Лерд, В. Кінч, Т. ван Дейк, Р. Лангак, Дж. Фодор та ін. у дослідженні активізації різних психічних процесів у інтерпретації та розумінні дискурсу.

Таким чином, головними об'єктами психолінгвістики є власне особливості функціонування мови, породження та відтворення дискурсу (тексту), риторика, стилістика, теорія і практика перекладу та викладання як рідної, так і іноземної мов. Основними рисами сучасної психолінгвістики є:

- прагнення використати у своїй науковій парадигмі здобутки теоретичних та експериментальних досліджень когнітивної психології;

- зміна напрямку процесуальних аспектів дослідження, перехід від синтаксичного підходу до семантичного з урахуванням контексту,

інтенцій співрозмовника та мети спілкування. Ця функція до недавнього часу ігнорувалась у психолінгвістиці, оскільки акцент робився на передачі інформації з синтаксичної перспективи, а семантика та прагматика в значній мірі ігнорувалася. У зв'язку з підвищенням інтересу сучасної лінгвістики та психології до теорії картини світу психолінгвістика почала поглиблювати зв'язки з традиційними лінгвістичними та психологічними дисциплінами, зокрема з семантикою, когнітивною психологією, етнопсихологією та етнолінгвістикою.

Психосемантика як молода галузь психолінгвістики виникла на базі психологічної школи Московського університету й узагальнена в монографії В.Ф. Петренка "Основи психосемантики" в 1997 році. В основу цієї роботи покладено шляхи вирішення проблем вітчизняної психології, що йдуть від Л.С. Виготського за допомогою експериментального інструментарію Ч.Осгуда (семантичні простори) та Дж.Келлі (метод репертуарних джерел). Ідеї, висунуті сучасною психосемантикою, є актуальними для психолінгвістичних, психологічних, семасіологічних досліджень.

Етнопсихолінгвістика як галузь мовознавчої науки виникла на межі психолінгвістики, етнолінгвістики етнопсихології та етнології. На противагу етнолінгвістиці, яка досліджує вплив культури на мову, етнопсихолінгвістика зосереджена на етнічній свідомості, яка має певне відображення в мові та мовленні. Об'єктом дослідження етнопсихолінгвістики, насамперед, є переклад, комунікативний метод у якому передбачає не просто поверхневу трансформацію однієї форми в іншу, а передачу моделі ситуації вихідного тексту в тексті перекладу. Із метою конструювання моделі ситуації перекладач повинен зіставляти власні ментальні репрезентації з репрезентаціями автора та кінцевого отримувача.

Значущою проблемою сучасної психолінгвістики є систематизація методів психолінгвістики, запропонована в [Петренко 1997]:

1. Метод суб'єктивних градацій (шкал) – У. Гуденаф, С. Рубінштейн, О.П. Клименко – досліджується семантична

близькість слів однієї тематичної групи. Простий і прямий метод отримання матриці семантичної схожості, що ставить перед респондентами завдання оцінити “схожість значень” через певну градуальну шкалу, яка може бути, зокрема, п’ятизначною, десятизначною [Клименко 1970].

2. Асоціативний експеримент – детально описаний у роботах Дж. Діза [Deese 1962; 1964], Дж. Діксона і Дж. Хортон [Dixon, Horton 1968], О.О. Леонтьєва, О.О. Брудного – підбір асоціатів щодо пропонованих слів-стимулів. На думку В.Ф. Петренка (1983), є найрозвиненішою технікою семантичного аналізу;

3. Метод семантичного диференціалу (СД) – розроблений Ч. Осгудом та його колегами з метою об’єктивного “вимірювання” значення [Osgood et al. 1957]. Є побудовою семантичних просторів, комбінацією процедур шкалювання і метода контрольованих асоціацій. СД вигідно відрізняється від асоціативних методів більшою компактністю й легкістю статистичної обробки даних. Асоціації за принципом мовленнєвих штампів, римовочних асоціацій виключені.

4. Метод семантичного радикалу (СР) (Лурія, Виноградова 1971) – належить до розряду умовно-рефлекторних, де критерієм семантичної близькості досліджуваних об’єктів є перенесення умовно-рефлекторної реакції з одного об’єкта на інший, семантично з ним не пов’язаний.

5. Метод підстановки або дистрибутивно-трансформаційний метод (Н. Хомський, Дж. Фодор, Дж. Катц, С. Джонс). При використанні цього методу висновок про можливість заміни одного слова іншим у певному контексті роблять самі респонденти. Як правило, метод використовується для семантичного аналізу досить вузьких груп лексики, де він застосовується для виділення смислових нюансів англійських синонімів. Його модифікацією є метод незакінчених речень, речень із пропусками, де заповнення неповної ланки взаємозамінними словами свідчить про семантичну близькість цих слів.

6. Метод класифікацій, розроблений Дж. Міллером [Miller 1969; 1971], ґрунтується на припущенні, що форми класифікації матеріалу відповідають внутрішнім семантичним зв’язкам цього матеріалу й структура цих зв’язків може відбиватися в проледах класифікації.

7. Методи непрямого опосередкованого дослідження семантики представляють методи, в яких установлення семантичних зв'язків досліджуваного матеріалу здійснюється опосередковано, через характер та особливості протікання психічних процесів переробки цього матеріалу, таких, наприклад, як вербальне навчання, запам'ятовування та розпізнання, переключення уваги і т.і. [див. Петренко 1983].

8. Психолінгвістичні методи дослідження фоносемантичних характеристик слів [Левицкий 1973; 1989], психографологічних особливостей писемного мовлення [Крылов, Маничев 1997: 199-202], де встановлюється особистий стиль репрезентації інформації респондентами, зважаючи на довжину речень, кількість ужитих знаменних слів, коефіцієнт емболії, коефіцієнт службових слів тощо [ЧФЯ: 103-104; Селіванова 1999: 55].

Існують різні класифікації психолінгвістичних методів вивчення значення. Так, наприклад, В.Ф. Петренко вважає більш доцільним диференціювати психолінгвістичні методи на прямі, опосередковані та непрямі [Петренко 1983].

У багатьох експериментальних дослідженнях використовуються різного роду модифікації перерахованих вище методів, а також їх різні комбінації. Сутність основних експериментів та їх матеріал викладено в Додатку 1.

1.2. Періодизація розвитку психолінгвістики

Розгляд історії психолінгвістики “нового часу” доцільно починати саме з американської психолінгвістики 1950-х років. Проте слід зазначити, що психологічний підхід до мови сформувався вже в дослідженнях лінгвістів другої половини XIX століття, у так званому психологічному мовознавстві (Г. Штейнгаль, Г. Пауль та ін.). Традиції в орієнтації на “фактор людини, що говорить,” у вітчизняній науці про мову, які сягають до І.А. Бодуена де Куртене і Л.В. Щерби, власне кажучи, ніколи не переривалися, хоча їхня популярність аж до останніх десятиліть була зосереджена, передусім, у межах ленінградської фонологічної школи.

Таким чином, психолінгвістичні основи у вітчизняному мовознавстві були закладені ще І.А. Бодуеном де Куртене і Л.В. Щербою. Однак офіційне народження психолінгвістики як науки належить до більш пізнього періоду. Як зазначалося вище, перший період розвитку психолінгвістики як науки пов'язаний з іменем Ч. Осгуда та трактується як асоціаністський напрям у психолінгвістиці. Психолінгвістика Ч.Осгуда ґрунтувалася на біхейвіористській психології мови й теорії комунікації та мала на меті дослідження відношення між структурою повідомлення та якостями індивідів, які продукують та приймають повідомлення. Концепція Ч.Осгуда (Психолінгвістика – 54) ґрунтується на загальній теорії зв'язку та може бути представлена у вигляді такої схеми (рис. 1.1):

Рис.1.1 Схема комунікації

Зі схеми 1.1 видно, що існує певний відправник, у якого є деяке повідомлення-1. Відправник, аби передати це повідомлення, використовує передавач, який кодує повідомлення в сигнал і передає його по каналі зв'язку. Причому це перетворення в сигнал відбувається з використанням визначеного коду. Як приклад, можна навести роботу телеграфіста, що відстукує азбуку Морзе телеграфним ключем. Пройшовши по каналі зв'язку, сигнал надходить у приймач, біля якого знаходиться одержувач. Одержувач за допомогою того ж самого коду перетворює (декодує)

сигнал у повідомлення-2. У каналі зв'язку можуть виникнути перешкоди (у сучасній термінології комунікативний шум), що спотворюють повідомлення. Це значить, що повідомлення-1 і повідомлення-2 можуть різнитися настільки, що порушується процес взаємодії.

У психолінгвістиці-54 розглядаються три канали зв'язку, що діють в умовах усного спілкування: вокально-аудиторний (один учасник комунікації говорить, інший - слухає); жестикуляційно-візуальний (один учасник комунікації робить жести, інший їх сприймає); маніпуляційно-ситуативний (вибір засобів при побудові висловлення залежить від особливостей ситуації, в якій відбувається спілкування). Дослідження всіх трьох каналів у комплексі, їх взаємодії показує, наскільки реальні процеси комунікації складніші ніж традиційні лінгвістичні уявлення про них. Ще одне важливе питання, яке висвітлює психолінгвістика-54, – це питання про рівні породження мови. Визначаються 4 основних рівні: мотиваційний, семантичний, рядовстановлювальний та інтегровальний. Розглянемо їх докладніше.

1. На *мотиваційному рівні* приймаються рішення загального характеру: говорити чи не говорити, використовувати активну чи пасивну конструкцію, які вибрати моделі інтонації і т.і. Розглядаються явища дуже різноманітні з погляду загальнолінгвістичних понять. Але головне в тому, що вибираються фундаментальні особливості майбутнього повідомлення (чи його фрагмента), будується його загальний стратегічний задум.

2. На *семантичному рівні* проводиться розмежування можливих значень. Причому йдеться не про конкретні слова, а про функціональні семантичні класи. Так, уява про юнака з рюкзаком за плечима - одна одиниця з погляду семантичного рівня. Вона може розчленовуватися, може заповнюватися різними словами, але це - одна одиниця функціонального класу.

3. На *рядовстановлювальному рівні* з'являються слова. У них втілюється реалізація того задуму, що сформувався на попередніх рівнях. У середині слова розгортається ланцюжок морфем.

4. На останньому, *інтегровальному*, рівні відбувається звукове оформлення проробленого висловлювання. При кодуванні – це, як вважають психолінгвісти осгудовської школи, склад, при декодуванні - фонема. Таким чином, зазначені аспекти психолінгвістики-54

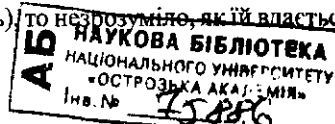
привернули увагу науковців та слугували поштовхом для розвитку психолінгвістичних досліджень. Спроба “стикування” психології та лінгвістики не могла не зацікавити лінгвістів, що шукали нові шляхи розвитку науки про мову. Тракткування мови як “оболонки”, символічної структури для передачі думки образу й донині є актуальною тенденцією у теорії комунікації. Крім цього, дослідження різних видів комунікативного шуму та його позитивний/негативний вплив на процес протікання комунікативного акту знаходиться у фокусі інтересу як зарубіжних, так і вітчизняних вчених (Л.В. Щерба, П.Грайс, О.В. Падучева, О.О. Селіванова).

Як було зазначено вище, код, за термінологією Ч.Осгуда, представляє сукупність різних видів знань та їх активізацію в когнітивній обробці повідомлення, дослідження яких є ведучим напрямом когнітивної науки в період сьогодення. Проте деякі аспекти осгудовської психолінгвістики викликають серйозні заперечення [Леонтьєв 1967].

По-перше, біхейвіористський напрям дослідження психолінгвістики-54, з перспективи якого поведінка людини розглядається просто як організована система реакцій на стимули, що надходять із зовнішнього середовища. Як зазначає О.О. Леонтьєв, принцип реактивності, по суті, принцип пасивної реакції, залишає поза увагою багато моментів у мовленнєвій діяльності.

По-друге, теорія психолінгвістики-54 – це індивідуалістична теорія (в тому сенсі, що комуніканти розглядаються, насамперед, як біологічні індивіди). У ній немає справжнього розуміння людини як соціальної істоти. Індивід у Ч. Осгуда (як у багатьох авторів ХІХ ст.) діє поза суспільством. Складні соціокультурні проблеми в психолінгвістиці-54 хоча і розглядаються, але лише як один з можливих аспектів аналізу, а не як фундаментальна, неминуча підстава для розуміння дійсної природи людини.

По-третє, асоціанізм, який призводить до атомізму психолінгвістики-54, оскільки повідомлення трактується як ланцюжок асоціацій. Тоді постає питання про шляхи оволодіння мовою дитиною. Адже, якщо дитина тільки відтворює те, що вона чула раніше (а саме це і випливає з осгудовських тверджень), то незрозуміло, як їй владється

створювати творчі повідомлення. Механізм опанування мовою дітьми виявився найбільш уразливим місцем у концепції Ч. Осгуда. Крім того, в психолінгвістиці-54 не відведено достатнього місця аналізу когнітивним операціям, задіяним у кодуванні та декодуванні повідомлення: сирийняттю, інтерпретації, розумінню та породженню. Ці процеси представлені в осгудовській концепції частково та автономно, а не як комплексний, інтегративний когнітивний процес. Тому асоціаністська осгудовська психолінгвістика незабаром піддалася дуже активній критиці з боку інших психолінгвістів і поступилася трансформаційному напрямку Н. Хомського і Дж. Міллера. Саме з їхніми іменами пов'язаний другий період розвитку психолінгвістики, яку називають психолінгвістикою другого покоління.

Ноам Хомський (Чамський) здобув популярність після публікації розгорнутої рецензії на книгу Б. Скіннера "Мовленнєва поведінка" (1959), в якій він уперше чітко сформулював своє психолінгвістичне кредо. Ще більше зміцнило позиції Н. Хомського та групи молодих лінгвістів, що оголосили себе адептами його теорії, те, що до них приєднався дуже відомий психолог, який прославився до цього часу як автор класичного компендіуму "Мова і комунікація" [Miller, Selfridge 1951] і безумовно був найбільш талановитим і компетентним фахівцем Америки - Джордж Ермтейдж Міллер. Дж. Міллер не випадково названий адептом теорії Н. Хомського. Уже на початку 1960-х рр. стали з'являтися їхні спільні роботи, написані характерним стилем Н. Хомського, в яких Дж. Міллер наче "розчинявся". Ці роботи зовсім не схожі на ранні публікації Дж. Міллера, що зробили його відомим. У той час, коли Ч. Осгуд конструював свою психолінгвістичну модель на основі психології біхейвіоризму та конкретизував її на матеріалі мови і її сприйняття, Н. Хомський представив трансформаційну модель на базі лінгвістики. Варто зауважити, що ідея трансформації була введена вперше в науковий обіг видатним американським лінгвістом, вчителем Н.Хомського Зелигом Харрисом. Н.Хомський втілює цю ідею у вигляді цілісної моделі опису мови - граматики, що її породжує. Причому "породжує" вона усього лише текст. У цій

граматиці існують особливого роду правила (трансформаційні) для кожної синтаксичної конструкції пропозиції як єдиного цілого.

Так, Н. Хомський виділяє групу найпростіших синтаксичних структур (ядерні структури) типу: *Дівчата поливають квіти*. Додаючи до такої ядерної структури операцію пасивізації, одержуємо *Квіти поливаються дівчатами*. Якщо ввести операцію заперечення, одержимо *Дівчата не поливають квіти*. Можлива і питальна трансформація: *Дівчата поливають квіти?* (В англійській мові стверджувальне і питальне висловлювання, як відомо, розрізняються не тільки інтонаційно, як у нашому українському прикладі, але і граматично: *The girls water the flowers. Do the girls water the flowers?*). Можна використовувати одночасно два, три, чотири види трансформаційних операцій: *Квіти не поливаються дівчатами*.

Трансформаційна модель Н.Хомського побудована в межах суто лінгвістичної наукової парадигми. Першу спробу увійти до психолінгвістики він зробив у відомій книзі “Аспекти теорії синтаксису” (1965), де введено поняття глибинної структури, що визначає семантичну інтерпретацію синтаксичної конструкції пропозиції і відповідної “ядерної конструкції” першого варіанта його теорії.

За Н. Хомським, послідовність породження пропозиції така. “База (базові граматичні відношення) породжує глибинні структури. Глибинна структура подається в семантичний компонент і одержує семантичну інтерпретацію; за допомогою трансформаційних правил вона перетворюється на поверхневу структуру, якій далі дається фонетична інтерпретація за допомогою правил фонологічного компонента” [Chomsky 1965: 141]. Як бачимо, теорія породження пропозиції, за Н. Хомським, у багатьох аспектах корелює з рівнями породження мови, визначеними Ч. Осгудом.

Методи вивчення мовленнєвої діяльності за допомогою асоціацій при всіх своїх перевагах мають один істотний недолік: вони мають справу з окремими словами, з “атомами”, елементами мови, але не дають змоги вивчати складні мовні побудови в цілому. Тому, коли в 1950-1960-і роки лінгвісти почали активно вивчати трансформаційні перетворення в межах пропозиції, психолінгвісти на чолі з Дж. Міллером звернулися до розробки експериментальних

методик для перевірки “психологічної реальності” механізмів трансформації. Хід міркувань був приблизно таким. Розглянемо чотири пропозиції:

- (1) активне стверджувальне – Художник пише картину;
- (2) пасивне стверджувальне – Картина пишеться художником;
- (3) активне заперечне – Художник не пише картину;
- (4) пасивне заперечне – Картина не пишеться художником.

Якщо пропозицію (2) отримано внаслідок трансформації вихідної пропозиції (1), то усвідомлення пропозиції (2) повинно потребувати більше часу, ніж усвідомлення пропозиції (1), оскільки, аби зрозуміти пропозицію (2), людина повинна провести зворотнє перетворення його в пропозицію (1), і лише потім усвідомити його – вже як пропозицію (1). Етап перетворення (2) в (1) потребує додаткових витрат часу. Довше, ніж розуміння пропозиції (1), буде йти й розуміння пропозиції (3). Але найбільш переконливим доказом “за” чи “проти” в цій гіпотезі повинен стати час, затрачений на осмислення пропозиції (4). Адже ця пропозиція – результат не однієї, а двох трансформацій: перетворення активу в пасив і ствердження в заперечення. Якщо гіпотеза вірна, то осмислення пропозиції (4) повинно потребувати не просто більше часу, ніж осмислення пропозиції (1), але повинно приблизно дорівнювати сумі часу, витраченого на осмислення пропозицій (2) і (3), тому що людина, щоб повернутися до пропозиції (1), повинна зробити вже два перетворення: або (4)-(2)-(1), або (4)-(3)-(1).

Ось деякі результати експерименту (чистий час): перетворення (1)-(2) – 0,81 с, перетворення (2)-(4) – 0,42 с, перетворення (1)-(4) – 1,24 с. [Слобин, Грин 1976: 236 – 240].

Отже час, витрачений на третє перетворення (1,24с), практично дорівнює сумі часу, витраченого на перші два перетворення (1,23с), що і було потрібно довести. Так Дж. Міллер показав психологічну реальність трансформаційної моделі.

Подальша еволюція поглядів Н. Хомського на структуру його психолінгвістичної моделі не була принципово іншою, оскільки він протягом майже 20 років не публікував серйозних психолінгвістичних робіт і повернувся до цієї теми лише наприкінці 1980-х рр., висунувши ідею “перемикачів” (switches), пов’язану з його теорією вроджених

структур [Chomsky 1986]. Заслужують на увагу три аспекти подальшого розвитку поглядів Н. Хомського.

По-перше, він “вбудував” у структуру своєї моделі не лише граматичні, семантичні й фонетичні (фонологічні), а й прагматичні правила – правила вживання мови.

По-друге, він розвинув ідею, яку можна знайти вже в його ранніх роботах – ідею про принципове розходження моделі *linguistic competence* (“мовної здатності”) і моделі *linguistic performance* (“мовної активності”). Перша є потенційним знанням мови, і саме воно, за Н. Хомським, описується моделлю, що породжує. Друга – це процеси, що відбуваються при застосуванні мовної здатності в реальній мовній діяльності. Перша – предмет лінгвістики, друга – предмет психології. Перша визначає другу і первинна стосовно неї. Зрозуміло, що психолінгвістична концепція Н. Хомського являє собою проєкцію лінгвістичної моделі в психіці. У переважній більшості досліджень школи Хомського-Міллера йдеться про аналіз та кількісну оцінку “психологічної реальності” компонентів мови, про структури правил переходу від неї до якихось інших структур, які, як правило, вважались апріорно психологічними (когнітивними).

По-третє, Н. Хомський послідовно обґрунтовував і відстоював ідею вродженості мовних структур.

Жоден лінгвіст у історії лінгвістики, мабуть, не привернув до себе такої уваги, як Н. Хомський. Його внески до наукової парадигми отримали назву “хомськіанської революції”, яка розірвала зв’язки із структуралістським підходом і ввела трансформаційно-генеративний напрям. Н. Хомський запропонував принципово новий підхід до дослідження знань, зокрема лінгвістичних. Проблеми, пов’язані з когніцією людини (природа знань, формування систем знань та їх актуалізація при обробці інформації) постали вже в ранніх його роботах. Хомськіанська революція дала поштовх до розвитку трьох нових наукових галузей знань: семантики, синтаксису та когнітивної психології. Хомськіанська революція, покладена в основу методології когнітивної науки, характеризується такими аспектами:

- пріоритет гіпотетико-дедуктивного підходу до предмета дослідження замість індуктивних методів аналізу;
- положення про творчий, активний характер діяльності людини стосовно мови та необхідність вивчати цю діяльність в усіх її проявах;
- вивчення синтаксису як основи лінгвістичних досліджень та теорія автономного синтаксису як незалежного модуля;
- трактування мови як ментального феномену людської психіки та когнітивної вродженої здатності;
- необхідність дослідження не зовнішніх, екстеріоризованих форм мови, а інтеріоризованої здатності, системи ментальних репрезентацій мовного знання;
- дослідження внутрішньої будови мови на прикладах універсальних принципів та специфічних для різних мов параметрів;
- проблема когнітивного розвитку дитини та оволодіння мовою.

Погляди Н. Хомського слугували важливим чинником у трактуванні поведінки людини, її зумовленості знаннями, здібностями, біологічною організацією. Незважаючи на домінування ідей уродженості мовних структур та знань, що є основним предметом критики, пояснення людської діяльності з позиції когніції, свідомого та підсвідомого є дуже вагомим внеском для розвитку когнітивної науки.

Найважливіша відмінність психолінгвістики другого покоління, порівняно з осгудовською, полягала в тім, що був переборений атомізм останньої. Особливо це виявляється на прикладі трактування засвоєння мови: відповідно до ідей школи Н. Хомського, це не оволодіння окремими мовними елементами (напр. словами), а засвоєння системи правил формування осмисленого висловлювання. Однобічна психологічна орієнтація змінилася на однобічну лінгвістичну. Єдність психолінгвістичної моделі Хомського-Міллера – це єдність моделі мови. Як влучно помітили Ж. Мелер і Ж. Нуазе, “...граматика Хомського відносно нейтральна стосовно процесів власне психологічних” [Mehler et Noizet 1974: 19].

Крім того, психолінгвістика другого покоління принципово антипсихологічна: претендуючи на роль психологічної, а не лише лінгвістичної теорії, вона фактично зводить психологічні процеси

до реалізації в мові мовних структур. Системність та проходження діяльності людини виявляється безпосередньо виведеною із системності мови – психіка, в кращому випадку, накладає визначені обмеження на реалізацію мовних структур (це стосується, наприклад, обсягу пам'яті). Претензійність психолінгвістики Н. Хомського на глобальне пояснення мовної поведінки не має реальної підстави: відомий американський психолог Джером Брунер зауважує з цього приводу, що в дійсності "...правила граматики так само стосуються закономірностей побудови пропозиції, як принципи оптики до закономірностей зорового сприйняття" [Bruner 1974-1975: 256]. Два інших недоліки осгудовської психолінгвістики залишилися невиправленими. Змінилося уявлення про ступінь складності мовних реакцій, але залишилася непорушною сама ідея реактивності (особливо добре це простежується у відомій книзі Дж. Міллера, Е. Галантера, К. Прибрама "Плани і структура поведінки" (1965) [Леонтьев 1974]. А індивідуалізм осгудовської психолінгвістики Н. Хомський і Дж. Міллер іще більше поглибили. Одним із найважливіших положень психолінгвістики другого покоління стала ідея універсальних уроджених правил оперування мовою, сформульована на основі тих безперечних фактів, що, з одного боку, ці правила не містяться в експліцитній формі в мовному матеріалі, а з іншого, – що будь-яка дитина може однаково вільно опанувати (як рідною) мовою будь-якої структури. Таким чином, процес оволодіння мовою зводився до взаємодії цих уроджених правил та вмій і мовного матеріалу, що засвоюється, до актуалізації цих вроджених правил.

Психолінгвістика Н. Хомського дуже вразлива і в інших аспектах. Вона обмежується проблемами сприйняття й породження пропозиції – лінгвістичної одиниці, що зумовлюється граматикою, семантикою і сегментною фонетикою та принципово ізолюється від цілісного осмишеного тексту. Вона аналізує саме пропозицію (sentence), а не висловлювання (utterance), тобто ігнорується реальне співвідношення різних мовних рівнів (і невербальних засобів) у формуванні і сприйнятті тієї чи іншої комунікативної одиниці. Априорно вважається, що основою породження та сприйняття висловлювання завжди є його

морфосинтаксична структура. Крім того, пропозиція розглядається поза реальною ситуацією спілкування. Ігнорується місце мовлення, а також його сприйняття: в системі психічної діяльності людини мовлення і його сприйняття бачаться як автономні, рівноцінні процеси. Ігноруються індивідуальні, зокрема особистісно обумовлені, особливості сприйняття і породження мовлення: сама ідея індивідуальних стратегій оперування мовою абсолютно відкидається. Усі ці недоліки моделі Н. Хомського, особливо її “лінгвістичність”, викликали критику з боку психолінгвістів, які висували інші методичні вимоги до психолінгвістики (П. Уосон, Ф. Джонсон-Лерд, Дж. Грін, Дж. Маршалл [Леонтьев 1969]). Таким чином, третій період розвитку психолінгвістики пов'язаний із критикою попередніх двох. Примітним є той факт, що напрями критики в основному збігаються. До основних аспектів їх концепцій належать такі:

- необхідність переходу від дослідження мовної компетенції до дослідження мовної активності, що дає змогу визначити комунікативну компетенцію;

- речення слід розглядати не ізольовано, а в контексті писемного та усного дискурсу;

- на першому плані повинна бути семантика, а не синтаксис;

- логічні, раціоналістські моделі мови не придатні, що зумовлює необхідність пошуку психологічних моделей;

- у формуванні теоретичних узагальнень слід оперувати результатами досліджень різних мов.

Одним із центральних понять сучасної психолінгвістики є ментальний лексикон як метафора, що означає частину мовного знання, зокрема знання елементарних носіїв мовного значення, їх форму та ментальну організацію. Особлива увага приділяється питанню про використання цього знання, доступ до нього у процесі когнітивної обробки дискурсу.

На думку О.О. Залевської (2000), періодизація розвитку психолінгвістики є дуже важкою справою, оскільки значна кількість психолінгвістичних шкіл існує паралельно, що ускладнює систематизацію основних напрямів дослідження. Інша проблема пов'язана з принципом, що повинен лягти в основу такої періодизації. Із позиції розвитку світової психолінгвістики О.О. Залевська визначає три періоди:

- підготовчий період (передумови виникнення психолінгвістики, які відображені у психологічних та лінгвістичних публікаціях до середини минулого століття);

- медіальний період – 1950-1980 рр. (оформлення психолінгвістики як самостійної наукової галузі знань);

- сучасний період – 1980р. і дотепер (фундаментальні міждисциплінарні психолінгвістичні дослідження).

Визначені періоди – раціональні для вітчизняної та зарубіжної психолінгвістики відповідно до принципу динаміки: від передумов до формування психолінгвістики як самостійної науки та фундаментальних міждисциплінарних робіт, які дають змогу прогнозувати специфіку наступного періоду психолінгвістики.

Описуючи розвиток психолінгвістики як науки, необхідно відзначити вагомий внесок вітчизняних досліджень як в парадигмі психолінгвістики, так і в когнітивній науці в цілому. Об'єктом цих досліджень постала мовленнєво-мислительна діяльність, яка аналізувалася з позиції активного суб'єкта. У витоків вітчизняної психолінгвістики були Л.С. Виготський, О.Р. Лурія, О.О. Леонтьєв, І.О. Зимня, О.О. Залевська, Л.В. Сахарний, А.С. Штерн та інші. Ідеї трансформаційної та генеративної граматики одразу не знайшли поширення у вітчизняних дослідженнях. Натомість основна увага приділялась мисленню, його активній ролі у процесі розуміння та породження висловлювання, зіставленню ментальних структур з їх мовними аналогами. Вітчизняні дослідження посіли важливе місце в методології сучасної психолінгвістичної науки в конструюванні моделей сприйняття, розуміння та породження мовлення в душі когнітивної парадигми.

1.3. Психолінгвістичний підхід до аналізу мовних явищ

Характерною рисою лінгвістики ХХ століття є динамізація об'єкта дослідження у зв'язку з усвідомленням ролі суб'єкта в мові. Соссюрівська дихотомія *мова* та *мовлення* дала змогу визначити в цілісному об'єкті дослідження його статичні, потенційні, абстрактні та динамічні, актуальні аспекти. Визначення мовлення

як модусу існування мови – важлива віха в динамізації об’єкта дослідження, спроба вивчення “людини, яка говорить” у традиційному лінгвістичному аналізі. Сам Фердинанд де Соссюр істинним об’єктом дослідження лінгвістики вважав мову.

Л.В. Щерба у праці “Про потрібний аспект мовних явищ і про експеримент у мовознавстві” [Щерба 1974] визначив три аспекти мовних явищ: мовленнєва діяльність (говоріння та розуміння), мовні системи (продукти мовленнєвої діяльності, зафіксовані в словниках та граматиках), мовний матеріал (сукупність усіх продуктів мовленнєвої діяльності). При цьому вагому роль автор відводить мовленнєвій організації індивіда, яка забезпечує мовленнєву діяльність. Мовленнєва організація індивіда трактується як складний мовленнєвий механізм, який має такі властивості:

- характеризується психофізіологічною природою;
- є своєрідною обробкою мовленнєвого досвіду;
- поряд із результатами мовленнєвої діяльності, є соціальним продуктом;
- слугує індивідуальним проявам вивідної з мовного матеріалу мовної системи;
- піддається аналізу лише за продуктами мовленнєвої діяльності.

Мовленнєва організація трактується як готовність індивіда до мовлення, що характеризується організованістю, впорядкованістю продуктів обробки мовленнєвого досвіду з метою їх подальшого використання в мовленні. Поряд із цим, мовленнєва організація інтерпретується як процес (обробка мовленнєвого досвіду) та як продукт (індивідуальна система концептів та стратегій, необхідних для процесів говоріння та розуміння мовлення).

Із метою аналізу мовних явищ наведемо модифіковану нами схему О.О. Залевської (2000):

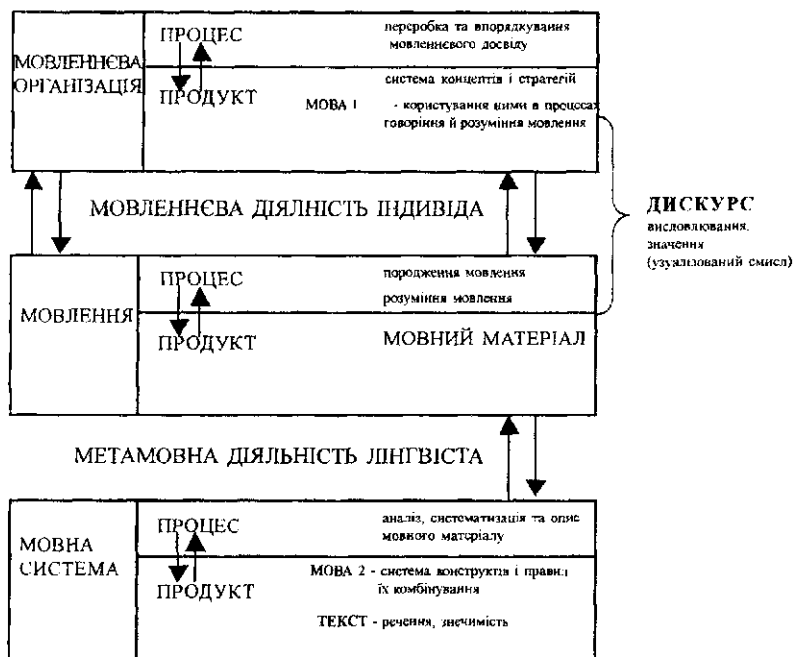

Рис.1.2. Схеми аспектів мовних явищ.

Зі схеми видно, що вихідний мовний матеріал обробляється, з одного боку, протягом мовленнєвої діяльності індивіда, а з іншого, – в ході метамовної діяльності лінгвіста. Унаслідок цього процесу утворюються два різні продукти: в першому випадку формується **МОВА 1**, як система функціональних орієнтирів та опор, необхідних для процесів породження та розуміння мовлення, відповідно до психофізіологічних можливостей людини, а в другому – через логіко-аналітичну роботу утворюється **МОВА 2**, як описова модель мови та система нормативних прескриптивних правил. Незважаючи на те, що **МОВА 1** та **МОВА 2** трактують мовний матеріал під різним кутом зору, вони відображують однакові мовні закономірності. Результати обробки мовного матеріалу в зазначених вище напрямках збігаються не завжди, тому не можна продукти метамовної діяльності лінгвіста

ототожнювати із закономірностями функціонування мовленнєвого механізму індивіда. З іншого боку, їх у жодному разі не можна і протиставляти, оскільки мовленнєвий механізм, як процес обробки мовленнєвого досвіду та готовність до мовленнєвої діяльності, повинен містити продукти метамовної діяльності лінгвіста (МОВУ 2) з метою категоризації досвіду та його подальшої вербалізації. Таким чином, незважаючи на різні напрями функціонування мовленнєвої діяльності індивіда та метамовної діяльності лінгвіста, вони знаходяться в постійній взаємодії, у відношенні “взаємодоповнення” МОВОЮ 2 МОВИ 1.

На цій підставі автори цієї книги вважають за доцільне визначення понять “текст” та “дискурс”. Текст трактується як поєднана смисловими зв’язками послідовність знакових одиниць, основними властивостями якої є зв’язність та цілісність; як статична структура, модель, “мовний матеріал”, що несе в собі ознаки конкретної ситуації, в якій текст був створений [Щерба 1974: 26]. Мінімальною структурною одиницею тексту є речення. У тексті, як моделі, виявляється значимість усіх одиниць мови.

Паралельно з розвитком теорії тексту з середини 50-х років увага лінгвістів концентрується навколо суб’єкта/суб’єктивності в мові. Значну роль відіграли погляди Е. Бенвеніста, Р. Якобсона, в яких формувалась “теорія висловлювання”. Із цього часу починається становлення теорії дискурсу. Однак дискурс – найбільш невизначене поняття в сучасній лінгвістиці. Протягом останніх двох десятиліть має місце так звана “дискурсивна революція”, яка викликана переверотом у дискурсивній психології.

Дискурсом вважається мовленнєва діяльність і комунікативний процес, що розуміється в певному ракурсі, в здійсненні цього процесу. Мінімальною одиницею дискурсу є висловлювання як носій певного узуалізованого, інституалізованого смислу.

Таким чином, як зазначено на рис. 1.2, текст – це продукт метамовної діяльності лінгвіста. Дискурс – це процес та продукт мовленнєвої діяльності індивіда. Дискурс – це “мовлення, занурене в життя”, яке включає, окрім тексту, екстралінгвістичні параметри, необхідні для його розуміння, і соціальний контекст, що містить інформацію про учасників комунікації та їхні характеристики [ван Дейк

[1989: 35]. Незважаючи на те, що в лінгвістиці все більше акцентується увага на необхідності розмежування лінгвістики дискурсу й тексту [Ревзина 1999], автори не вважають за доцільне жорстко розмежовувати ці поняття, адже відношення між текстом і дискурсом не є опозитивним, а взаємодоповнювальним. У основі більшості визначень дискурсу, які існують на теперішній момент у науці, є текст із притаманними для першого ознаками.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте характеристику психолінгвістики як інтегративної галузі знань когнітивної науки.
2. У чому полягає інтегративність психолінгвістики?
3. Визначте періодизацію розвитку психолінгвістики та дайте характеристику основних періодів.
4. Чи є, на вашу думку, підстави для синонімічного використання термінів “когнітивна революція” та “хомськіанська революція”? Обґрунтуйте свою відповідь.
5. Які принципові відмінності лежать в основі концепцій Ч.Осгуда та Н. Хомського?
6. Назвіть методи психолінгвістичних досліджень та дайте їх характеристику.
7. Визначте мовні явища в концепції Л.В.Щерби.
8. Дайте визначення понять “текст” та “дискурс”. Які відношення існують між ними?
9. Визначте актуальні напрями сучасних психолінгвістичних досліджень.

РОЗДІЛ II. ЗНАННЯ

Ignoti nulla cupido

2.1. Психолінгвістичний аналіз функціонування знань індивіда у процесі когнітивної обробки дискурсу

Дослідження знань індивіда, їх класифікація та функціональний опис посідає центральне місце в парадигмі когнітивної науки. Адже *когнітологія* трактується як *наука про накопичення, засвоєння та використання інформації*. Така інформація розглядається нами як медіальна стадія формування знань, оскільки лише після її надходження, обробки та впорядкування утворюється предметна основа мислення людини – її знання. Основною диференційною ознакою знань та інформації є їх темпоральна характеристика: *інформація завжди поточна*, тоді як *знання – це продукт*, отриманий внаслідок минулих процесів.

У зв'язку з підвищенням наукового інтересу до досліджень знань індивіда змінилася перспектива основних лінгвістичних та психологічних концептів. У світлі нових ідей мова досліджується не як абстрактна сутність, а як система, яка актуалізується та реалізується індивідом. Значущість суб'єкта в мовній комунікації, актуалізація його знань відіграють головну роль у теорії мови та описі моделі розуміння. Тому цілком зрозуміло, що для опису такої моделі, виявлення механізмів мовної обробки не достатньо власне лінгвістичних знань. Проблема потребує "діалогу наук", які здатні пролити світло на дослідження когнітивних аспектів мови. Такі розробки слід проводити в межах усієї когнітивної науки, визначившись, насамперед, із термінологією та методами дослідження.

Проблема знань цікавила людство ще за часів античності, тому існує численна література про їх природу, способи формування та функціонування. Усі аспекти досліджуваної проблеми настільки різнобічні, що їх аналіз потребував би написання окремого посібника. Тому зупинимося на більш пріоритетних напрямках.

Першим із них є дослідження першоджерел формування знань: об'єктивні у світі закономірності чи суб'єктивне відображення їх

людиною. Досягнення науковців другої половини ХХ століття забезпечили центральне місце для індивіда в різних дослідницьких напрямках. Увагу вчених привертає суб'єкт як каузальний блок для вивчення різних феноменів, явищ, механізмів. У дихотоміях суб'єкт – об'єкт, суб'єкт – суспільство індивід стає відправним моментом та джерелом усіх когнітивних, прагматичних та соціальних феноменів. Об'єктивні закономірності, протиріччя та їх зіткнення (конфлікт) розглядаються з сучасної наукової перспективи як когнітивні утворення внаслідок їх відбиття в когніції суб'єкта. Отже, для вирішення дилеми цього напрямку необхідне застосування так званого “холістичного” підходу: знання будь-якого типу є результатом двопланового процесу – існування об'єктивних закономірностей та їх відображення в архітектурі когніції людини.

Другим не менш важливим аспектом досліджуваної проблеми є накопичення знань, їх ріст та рушійні сили цих процесів. У цьому контексті актуальності набуває класична дискусія про вроджені та набуті механізми знань, процеси інтеріоризації та екстеріоризації, *I-мови* та *E-мови*. Дискусія про вроджені та набуті знання відображена в раціоналістських та емпіричних поглядах. *Емпірики* надають перевагу досвіду в процесі формування та накопичення знань, хоча й припускають можливість наявності вроджених механізмів та структур, що сприяють надходженню та впорядкуванню знань. *Раціоналісти* відводять вирішальну роль уродженим знанням та структурам, які забезпечують, наприклад, оволодіння дитиною рідною мовою в ранньому віці. Найбільш значущими роботами цього напрямку вважаються праці Н. Хомського про “універсальну граматику” та “теорію перемикачів”. Універсальна граматика, на його погляд, представлена у вигляді вродженої базової структури, яка забезпечує оволодіння будь-якою мовою. Невдачі в доведенні валідності цих ідей дали поштовх подальшим пошукам Н. Хомського та зосередженню уваги на перемикачах, які представлені у вигляді вроджених принципів, що неоднаково діють у різних мовах. Основними диференційними ознаками універсальної граматики та теорії перемикачів є ригідність та гнучкість. Ригідність характеризує універсальну

граматику, яка є загальною для усіх мов, гнучкість властива перемикачам, що змінюються відповідно до актуальної мови.

Зовсім іншу концепцію висувала вітчизняна психологічна школа на чолі з Л.С.Виготським, О.М.Леонтєвим, О.Р.Лурія. Центральною ідеєю цієї теорії було дослідження культурно-історичного підходу до проблеми знань. У світлі цих ідей основна роль відведена навколишньому середовищу, існуванню соціально-культурних норм та інститутів, вимоги та потреби яких передаються дитині у процесі міжособистісної інтеракції з дорослими. Значення та смислові структури соціального контексту актуалізуються у процесі автоматизації когнітивних та соціально-когнітивних навичок. Дискусія між емпіриками та раціоналістами трактується нами як “класична” невідповідно. Проблема, яка обговорюється у двох протилежних підходах із часів античності та не має однозначного вирішення, повинна призвести до примирення цих полярних позицій та віднаходження моментів дотику за такими напрямами:

- *Які саме когнітивні структури є вродженими?*

- *За допомогою яких операцій та процедур досвід трансформується в знання та активізує вроджені структури?*

Інтеріоризація та екстеріоризація знань – поняття, пов’язані з іменами Ж.Піаже та Л.С.Виготського. На їх основі Н. Хомський увів у науковий обіг дихотомічний ряд І-мова та Е-мова. Інтеріоризація знань походить від культурно-історичної концепції Л.С.Виготського й ідеї про набуття та формування знань у процесі життєдіяльності, активній взаємодії з довкіллям. Екстеріоризовані соціальні знання проходять через когніцію суб’єкта, внаслідок чого стають інтеріоризованими. Опис цих процесів перегукується з концепцією О.М.Леонтєва про єдність зовнішньої та внутрішньої діяльності. Слід зауважити про відмінність структурного складу І-знань та Е-знань. У процесі переходу зовнішня діяльність (Е-знання) зазнає ряд трансформацій, внаслідок чого компонентний склад І-знань оперує якісно новими характеристиками. Це засвідчується тим фактом, що суб’єкти по-різному трактують ідентичні об’єкти внаслідок їх різної перспективи. У протиставленні І-мови та Е-мови діє аналогічний принцип. Мовна система, зовнішні форми її функціонування (Е-мова) актуалізується через конкретного індивіда (І-мова) та виявляється в його мовній та комунікативній компетенції.

Результати детального аналізу процесу інтеріоризації знань представлені в роботі А.Г.Асмолова [Асмолов 1977], в якій автор розмежує три етапи цього процесу. Перший з них – індивідуалізація, яка полягає в запозиченні індивідом соціально-культурного досвіду, набутого рядом поколінь. Другий – інтимізація, який відображається в самоідентифікації людини. Індивід виокремлює себе серед оточення, внаслідок порівняння народжується Я-концепція особистості. Цей етап інтеріоризації нагадує гуманістичні моделі “Я” особистості. Усе людське життя спрямоване на пошук істинного “Я”, прагнення до самореалізації та актуалізації. Третій етап – це утворення внутрішнього плану свідомості, структурно-компонентний склад якого є плодом усіх трансформаційних процесів у Е-знаннях. І-знання, які утворюють “матеріальну скарбницю” особистості зосереджуються у внутрішньому плані свідомості суб’єкта. Влучну метафору для “зовнішніх” та “внутрішніх” знань застосовує В.П.Зінченко: інтеріоризація трактується як “поховання” зовнішньої предметної діяльності, оскільки внутрішня діяльність, яка з’явилась і розвивається автономно, набуває власних структур та функціональних властивостей, що значно відрізняють її від предметної діяльності [Зінченко, Гордон 1976].

Наступним напрямом психолінгвістичного дослідження знань особистості є аналіз опозицій різних видів знань: декларативні – процедурні; мовні – енциклопедичні; експліцитні – імпліцитні; загальні – спільні знання.

Утім, диференціацію енциклопедичних та мовних знань навряд чи можна назвати дихотомічним рядом. Між ними існують, насамперед, комплементарні зв’язки. Сполучення цих видів знань породжує якісно новий вид знання – *вивідне знання*, яке забезпечує функціонування мовлення особистості.

Структурний аналіз мовних знань не становить труднощів у науковому обігу. До них належать *семантичні, граматичні, фонетичні, прагматичні*. Єдиною проблемою в дослідженні цих знань є “боротьба” за чільне місце у вищенаведеному ряді. Після відведення Н.Хомським вирішального місця граматиці протягом останніх десятиліть фокус уваги остаточно змістився на користь

семантики. Інше питання, яке заслуговує на увагу в контексті мовних знань, є визначення власне поняття “мовного знання”. У вітчизняній літературі зустрічається не досить влучний наслідок транслітерації в перекладі з англійської терміна “*linguistic knowledge*” – *лінгвістичні знання*. Слід зазначити про необхідність розмежування понять *лінгвістичні* та *мовні знання*. Мовні знання – це знання мови, наявні в індивіда (в розумінні Н.Хомського – мовна компетенція); лінгвістичні знання – це, насамперед, метазнання, які визначають компетентність індивіда в лінгвістичній науці.

Наступна класифікація стосується мовних знань та ґрунтується на концепції Дж.Андерсона [Anderson 1983]. Центральною ідеєю цієї концепції є розмежування *знань фактів* (*декларативні знання*) та *знань процедур* (*процедурні знання*). Такі знання зберігаються в різних блоках пам’яті, причому людина в реальності оперує лише процедурними знаннями, які утворюються внаслідок репрезентації інформації в декларативній пам’яті, когнітивної обробки інформації (інтерпретації), практичної діяльності (автоматизації навичок на основі отриманої інформації), неусвідомленого використання дій та операцій у певній проблемній ситуації. Дослідження *декларативних* та *процедурних знань* видається дуже перспективним для процесу оволодіння іноземною мовою.

Подальше вивчення того, в якому вигляді інформація краще інтерпретується й оформлюється в декларативне знання, дає поштовх для автоматизації дії (тобто прагматичного застосування конкретного факту) і дозволяє підвищити ефективність процесу навчання іноземної мови. Положення Дж.Андерсона про відсутність безпосереднього зв’язку між фактами декларативної пам’яті та продуктами процедурної пам’яті видається досить сумнівним. Свідченням тому можуть бути пояснювальні диктанти, які широко застосовуються у шкільній практиці. Якщо учень добре засвоїв граматичне правило, він безпомилково може відтворити граматичну структуру на підсвідомому рівні внаслідок удосконалення та автоматизації дії. Проте, якщо вчитель попросить його прокоментувати цю структуру, як правило, той знайде теоретичний факт, що лежить в основі такої структури. Таким чином, порівняно сучасна зарубіжна класифікація

знань декларативного та процедурного типів нагадує, якщо повністю не ідентична, класичній вітчизняній схемі мислительної діяльності людини, яка представлена предметним фондом (знання) та практично-дійовим фондом (операції) мислення (за С.Л.Рубінштейном, – змістовна та функціонально-операційна сторони мислення). При цьому процедурні знання знаходяться в прямо пропорційній залежності до декларативних.

Енциклопедичні знання індивіда – це, насамперед, його емпіричний потенціал, який відводить суб'єкта набагато далі від того, що він безпосередньо почув та побачив. Недарма народна мудрість каже: “Людина бачить те, що вона хоче бачити; чує те, що вона хоче почути”. Суб'єктивність у сприйнятті, інтерпретації та розумінні об'єктів зумовлена наявністю енциклопедичних знань. При цьому справа власне не в знаннях, а в їхній кількості та якості.

Дискусії про пріоритети функціональної значущості мовних та енциклопедичних знань нині дуже актуальні. Більшість науковців вважають недоцільним виділення будь-якого типу знань, а розглядають їх у постійній взаємодії. Проте на користь енциклопедичних знань вказують деякі факти. Так, наприклад, часто мовна неспроможність суб'єкта (перебування в країні, мовою якої він не володіє) не перешкоджає (щоправда, значно гальмує) розумінню в актах комунікації у звичних ситуаціях.

Інші класифікації знань пов'язані не з функціонуванням мовної системи, а з когнітивними процесами особистості – інтерпретацією та розумінням актуального дискурсу. До них належать *спільні та індивідуальні знання*. *Спільне знання* – це знання, яке властиве продуценту та інтерпретатору дискурсу в конкретному мовленнєвому акті, яке сформоване в цьому акті та для цього акту. *Загальне знання* – це знання, яке властиве комунікантам безвідносно до певного акту комунікації, воно виступає в якості сприятливого фону для досягнення мети комунікації. *Спільне знання*, як правило, поділяють на знання про світ, що дозволяє вибрати з численних інтерпретацій необхідну, та метамовне знання, яке значно варіюється від індивіда до індивіда.

Іншим видом знання, що безпосередньо пов'язане з розумінням дискурсу, є *вивідне знання*. Для утворення такого продукту як вивідне

знання необхідна наявність як мовних, так і енциклопедичних знань, оскільки лише плід їх активної взаємодії може призвести до адекватної інтерпретації дискурсу. Основною тенденцією в дослідженні вивідного знання є зміщення акценту зі слова на вислів, із вислову на дискурс. Результати експериментальних досліджень свідчать, що індивіди не запам'ятовують поверхневі форми речень та їх глибинні синтаксичні структури. Значущою в цьому контексті є гіпотеза Ф.Джонсон-Лерда: "... природно поставити питання, чи дійсно речення є найбільшою одиницею, яка бере участь у відтворенні тексту по пам'яті (*recall of language*). Можливо, що із значень речень у зв'язному тексті слухач імпліцитно створює скорочену та необов'язково мовну модель наративу, і відтворення тексту по пам'яті є активною реконструкцією, яка ґрунтується на тому, що лишилося від тієї моделі" [Джонсон-Лерд 1988]. Вивідне знання в його концепції ідентифікується з конструктивним процесом – побудовою ментальної моделі, структура якої відповідає дискурсивним подіям.

У процесі розуміння (*comprehension*) Ф.Джонсон-Лерд визначає дві стадії: поверхнєве розуміння (*understanding*) і факультативна стадія. Ці стадії пов'язані з процесом формування вивідного знання на основі мовних та енциклопедичних знань. Результати першої стадії пов'язані з активізацією мовних знань, внаслідок чого утворюються пропозиціональні репрезентації, які нагадують поверхнєву структуру речення. Здатність до ментальної репрезентації зумовлена мовними знаннями індивіда та їх активізацією, протягом якої відбувається процес ідентифікації слів та виявлення синтаксичних відношень між ними. На другій стадії ці пропозиціональні короткотривалі репрезентації активізують енциклопедичні знання індивіда. Таким чином, пропозиціональні репрезентації на основі мовних знань у сукупності з енциклопедичними знаннями породжують вивідне знання, за посередництвом якого будується ментальна модель дискурсу.

Розглянемо приклад, наведений Ф.Джонсон-Лердом, який описує психологію розуміння дискурсивних подій:

Джентльмен похилого віку ходив по вулиці.

Активізація мовних знань дозволяє нам швидко збагнути значення лексичних одиниць цього речення та встановити синтаксичні

відношення між ними, інакше кажучи, відтворити пропозиціональні репрезентації. Проте пропозиція цього речення не видається цілком зрозумілою. Якщо це речення занурити в ситуаційний контекст, де *джентльмен* – Ейнштейн, а *місто* – Принстон, то ми наблизимося до розуміння його змісту, оскільки виявимо ту пропозицію, яку воно несе в контексті. З іншого боку, нам необхідно знати, хто ж такий – Ейнштейн і що це за місто – Принстон. Таким чином, для повноцінного розуміння речення необхідна активізація мовних знань, енциклопедичних знань, і на їх основі вивідного знання, внаслідок чого одержується когнітивна репрезентація тексту.

Подібні дані отримано в роботі Дж.Кесс [Kess 1993]. Аналіз результатів свідчить, що реципієнт (слухач/читач) заповнює прогалини в тексті, аби одержати зв'язне ціле. Процес інтегрування вивідного знання на основі мовного та енциклопедичного знання нерідко призводить до забування вихідної синтаксичної форми тексту (пор. короткотривалі пропозиціональні репрезентації Ф.Джонсон-Лерда) та збереження лише змісту.

На думку О.О.Залевської, вивідне знання можна трактувати як вивідне відношення, оскільки особистісна інтеракція вивідних фактів завжди супроводжується їх емоційно-оцінним переживанням [Залевская 2000].

Аналіз класифікації вивідного знання дозволяє визначити такі аспекти:

1. Вивідне знання (ВЗ) ґрунтується на диференціації мовних (МЗ) та енциклопедичних знань (ЕЗ) індивіда, при цьому процес виведення розпочинається з активізації мовних знань відповідно до схеми: МЗ – ЕЗ – ВЗ. Так, наприклад, *яблуко червоне* – МЗ (об'єкт – ознака) – ЕЗ (фрукт – колір) – ВЗ (стигле, смачне).

2. Вивідне знання необхідне для опису зв'язних подій дискурсу. Цей аспект відіграє значну роль у процесах сприйняття та розуміння дискурсу. Події, які реально існують у тексті, підбиваються у вигляді ментальних репрезентацій у когніції слухача/читача. Такі події назвемо когнітивними. Когнітивна подія відбувається в певний проміжок часу в свідомості суб'єкта (читача/слухача) внаслідок його взаємодії з дискурсом та активізації психічних процесів відображення. Низка когнітивних подій

упорядковується у свідомості індивіда за допомогою вивідного знання (*bridging inferences*), яке слугує своєрідним містком для пов'язування цих подій. У логіко-когнітивному підході функцію такого містка виконує принцип когнітивного детермінізму: *будь-яка когнітивна подія пов'язана умовою своєї реалізації з певним класом когнітивних подій.*

3. Вивідне знання щодо описаних у дискурсі ситуацій може не збігатися з вивідним знанням про інтенції автора, тобто з прагматичною інтерпретацією дискурсу.

Фундаментальним дослідженням вивідного знання є праця Г.П.Грайса "Логіка та мовленнєве спілкування" [Grice 1975: 41-58]. Вивідне знання в цій роботі представлено у вигляді комунікативних імплікатур. Із метою їх логічного виводу реципієнт оперує такою інформацією: конвенційне значення слів та знання всіх його референтів; принцип кооперації та постулати його функціонування; лінгвістичний та позалінгвальний контексти висловлювання; фонові знання; доступність та релевантність інформації для всіх учасників комунікації. Принцип кооперації ґрунтується на власне понятті мовлення та його функції як максимально ефективної передачі інформації, оскільки воно передбачає особливого роду діяльність, яка спрямована на досягнення спільної мети. Функціонування цього принципу забезпечується дією конкретних постулатів – *кількості, якості, відношення та способу*. Максима кількості регулює обсяг інформації, що передається в процесі спілкування; максима якості пов'язана із збереженням істинності поточної інформації; максима відношення передбачає збереження важливості інформації для всіх учасників спілкування; максима способу регулює чіткість та ясність передачі інформації. Таким чином, виведення комунікативних імплікатур – це свого роду вивідне знання про ті компоненти смислу, які існують у комунікації.

Отже, *багатогранність та комплексність вивідного знання, яке завжди супроводжує мовленнєво-мислительну діяльність, забезпечує опору на індивідуальну картину світу, відбиту в концептосистемі, з позиції активного суб'єкта діяльності.*

2.2. Структури представлення знань

Дослідження структур та систем представлення знань, види їх взаємодії та механізми активізації в когнітивній обробці дискурсу є одним із провідних завдань когнітивної науки та психолінгвістики, зокрема. Адже вони є предметним фондом, базовою структурою, на основі яких когнітивні операції (в термінології Г'ван Дейка та В.Кінча (1988) – стратегії) дозволяють формувати модель ситуації дискурсу та його розуміння. До структур представлення знань належать фрейми, скрипти, сценарії, схеми; до систем представлення знань – пам'ять, ментальний лексикон, концептуальна система. Зупинимося на детальній диференціації та описі цих структур на основі принципів аналізу концептосистеми людини [див. Селіванова 1999].

Концептуальна система людини складається з сукупності різних видів знань про дійсність, модельні світи (наукові, енциклопедичні, образні тощо), а також досвіду, емоційно-оцінного компоненту, психічних уявлень. Лише деяка частина концептуальної системи може бути вербалізована та відображена в ментальному лексиконі. Тому отожднення концептуальної системи та ментального лексикону є неприйнятним, в основі їх співвідношення є зв'язок між цілим та його частиною.

Фрейм є компонентом концептосистеми і містить компоненти ментального лексикону, проте не обмежується останніми. Комплексність структури фреймів зумовлена низкою чинників. По-перше, їх подвійною сутністю (мовною та позамовною), по-друге, диференціацією фреймів як структури представлення знань, основою для їх обробки та використання. Цей принцип може слугувати основою для визначення відмінностей теорії лексичних полів Й.Тріра і Й.Л.Вайсгербера [Trier 1931; Weisgerber 1962] та фреймових теорій. Дослідження лексичних полів спрямовані на аналіз специфічних для кожної мови способів організації ізольованих семантичних груп лексики. За Й.Тріром, слова не несуть жодного змісту, доки адресату не відомі слова з того ж самого поля з протилежним значенням, та доки не з'являться їх "концептуальні сусіди", які займають свою частку поняттєвого поля та чітко

визначать межі вимовленого слова. Таким чином, Й.Трір зазначав, що в свідомості інтерпретатора фігурують власне слова, а не відображена картина світу у вигляді понять, концептів тощо.

Згідно з фреймовими теоріями в основі лексичного значення є концептуальна база. Відтак, теорія лексичних полів відрізняється від теорій фреймів насамперед тим, що перша досліджує лише лексеми з метою інтерпретації лексико-семантичних галузей як мовних феноменів. Теорії фреймів розглядають розмаїття мовних і позамовних фреймів (адже, за Г.Фоконьє, вони не є складовою мови, хоча мова і не може обійтись без них), кожен із яких може мати єдиного представника в лексичному просторі, не беручи до уваги їх “концептуальних сусідів”. Так, Т. ван Дейк зауважує, що лексичні значення репрезентовані в різних фреймах. Визначити похідність семантики можна лише на основі міжфреймових зв'язків, оскільки фреймове конструювання – це не структурація мовних знаків, а оперування концептами, що не завжди можуть піддаватись вербалізації.

Фрейм як структура представлення та збереження знань може трактуватись як психолінгвістична одиниця когнітивного аналізу, яка може виявляти інтроспективно (шляхом самоспостереження, інтуїції) та асоціативно (експериментально). Численні міжфреймові зв'язки існують у межах концептуальної системи і визначаються її скануванням. Трактують фрейму як психолінгвістичної одиниці когнітивного аналізу ґрунтується на положенні Л.С.Виготського, що знайшло подальший розвиток в працях О.О.Леонтьєва, про диференціацію аналізу по одиницях та аналізу по елементах. Під одиницею розуміється такий продукт аналізу, який, на відміну від елементів, володіє всіма основними властивостями, притаманними цілому, і який є далі нерозкладними живими частинами цієї єдності. О.О.Леонтьєв підкреслює необхідність того, щоб ці одиниці аналізу мали “статус мовленнєвих операцій”, щоб саме з них склався процес сприйняття мовлення. У процесі когнітивної обробки дискурсу триває постійне формування фреймових структур концептуальної системи людини, таким чином можна говорити про володіння цими структурами статусом

мовленневих операцій. Отже, фреймові структури представлення знань можуть розглядатися як продукт когнітивної діяльності суб'єкта і як процес. Усе це дає підстави трактувати фрейми як психолінгвістичні одиниці когнітивного аналізу.

Дослідження фреймів як структури обробки та використання знань у мовленнєвій діяльності зумовлює проєкцію складових комунікативної ситуації на висвітлення певних фрагментів фрейму, його зв'язків у межах концептосистеми при затемненні інших. Фрейм відображає ситуацію у свідомості мовця в сукупності її характеристик, яка в свою чергу пов'язана з іншими позалінгвальними ситуаціями, що знаходяться у концептуальній системі у міжфреймових зв'язках. Активізація фрейму залежить від завдань дослідника: моделювання фрейму певного інтеріоризованого об'єкта, поняття, цілої ситуації. При цьому концептуальна система людини не змінюється, дослідник лише висвітлює необхідні для розуміння фрагменти і зв'язки.

Формально фрейми розглядають у вигляді структур вузлів та відношень. Вершини фрейму фіксовані та корелюють з правильно прогнозованою ситуацією. Питання про структуру та функції вершини фрейму (пропозиції) досі знаходиться у фокусі досліджень когнітологів. Під вершинами знаходяться термінальні вузли (слоти). За М.Мінським (1975), кожен термінальний вузол вказує на умови, за яких він може функціонувати. Відношення між елементами одного фрейму, а також між фреймом і сценою дають змогу визначити поняття синонімії, денотативного та конотативного значення, семантичного поля. Диференціація фрейму і сцени ґрунтується на понятті "перспективи". У сценах і ситуаціях можна визначити функції їх учасників. У дискурсі одні учасники постають фігурою, а інші слугують їм фоном. Співвіднесення фреймів і сцен може бути проблематичним, коли декілька елементів речення вказують на одну сцену. У деяких випадках фрейм виступає у вигляді прототипу. Так, за Ч.Філлмором, ми знаємо про ті прототипові способи, за допомогою яких наше тіло взаємодіє з оточенням. Це знання належить до образу нашого тіла. Завдяки цьому ми розуміємо значення лексем напруму: вгору, донизу, вправо, ліво, назад, уперед. Таким чином, активізовані слотові зв'язки в межах фрейму можуть бути автентичні пропозиції або певним

прототиповим компонентам. Це свідчить про те, що фрейм як структура репрезентації знань може мати пропозитивний центр поряд із системою прототипових категорій.

Концептосистема, ментальний лексикон, фрейми є динамічною, еволюціонуючою сутністю, що залежить від активізації процесів пізнання, результатом яких є створення нових терміналів, доповнення пропозитивних слотів, виникнення нових міжфреймових зв'язків, руйнування старих (гіпотеза нейропсихолінгвістики про руйнування новою інформацією сталих зв'язків нейронів та формування нових). Крім того, фреймові структури характеризуються не лише індивідуальною, а й соціальною природою. З одного боку, репрезентації знань є власним здобутком суб'єкта, а з іншого боку, представники певної соціальної, етнічної групи оперують спільними та властивими лише для них фреймовими структурами. Незважаючи на певну стереотипність та адекватність ментальних лексиконів та фреймових структур носіїв однієї мови, концептуальні системи індивідів - різні і відповідають мислительним можливостям людей. Подвійний характер структур представлення знань знаходиться у фокусі уваги етнопсихолінгвістичних досліджень.

Багаторівневість складників концептуальної системи, механізми їх активізації у процесі когнітивної обробки інформації та формування її у стійкий фонд знань зумовлюють диференціацію видів фрейму. До них належать схема, схемата, скрипт, сценарій. Термін "схема" запозичено з комп'ютерного моделювання. Він трактується як прототип ряду фреймових структур, за допомогою якого здійснюється пояснення найбільш типових ознак групи концептів. У когнітивній психології поняття виконують функцію впорядкування інформації. У процесі когнітивної обробки інформації поняття диференціюють різні речі на основі їх подібності та відмінності. Унаслідок цього утворюються схеми. Схеми використовуються у когнітивній інтерпретації дискурсу Л.Діже, оскільки моделюють типове відображення ситуації в мовленні, що забезпечує зв'язок схеми з літературознавчими дослідженнями методу, жанру, сюжету, прагматичним аналізом різних стереотипів [пор. Ишмуратов 1994].

Схемата, на відміну від схеми, моделює візуальний образ у просторі концептуальної системи. Скрипт, за концепцією Р.Шенка, – вид фрейму, який виконує специфічне завдання в обробці мови. Звичні ситуації

описуються у вигляді скриптів як стереотипні зміни подій. Більшість скриптів засвоюється в дитинстві в результаті власного пережитого досвіду або спостереження за іншими людьми. Скрипт формується на основі повторення, контрасту, доповнення схем. Завдяки наявності скриптів може функціонувати принцип когнітивного детермінізму, який полягає у прогнозуванні послідовності подій. Тому успіх діяльності людини залежить від кількості сформованих нею скриптів.

Сценарій – вид фрейму, одне з центральних понять концепції М.Мінського. Сценарії утворюються внаслідок інтерпретації тексту, коли ключові слова та ідеї тексту будують тематичні структури, викликані з пам'яті на основі стереотипних значень. М.Мінський визначає такі рівні сценарної структури:

- поверхнево-синтаксичний фрейм (дієслово + іменник);
- поверхнево-семантичний фрейм: значення слів, пов'язані з дією. До них належать кваліфікатори і відношення, пов'язані з учасниками, інструментами, траєкторією руху, стратегіями;
- тематичні фрейми – сценарії, пов'язані з топіком;
- фрейм наративу – базові структури типових розповідей, пояснень і аргументів, які дають змогу адресату сконструювати повний тематичний фрейм.

На думку Т. ван Дейка (1977), сценарії можуть прикладатися до різних ситуацій шляхом заповнення кінцевих термінальних позицій конкретною інформацією і зберігаються в довготривалій семантичній пам'яті мовця.

Таким чином, фрейм як рід та схема, схемата, скрипт, сценарій як його види є пакетами знань, що дозволяють сприймати, розуміти та породжувати мовлення.

2.3 Пам'ять як система представлення знань

Пам'ять як когнітивна система представлення знань людини про світ та про неї саму – одна з основних частин нашої свідомості, яка дає змогу зберігати та породжувати/відтворювати в актах мовленнєво-мислительної діяльності попередні враження та знання, ментально та вербально ними оперувати, а також забезпечувати різні процеси

перероблення інформації. Дослідження пам'яті необхідно проводити не лише з когнітивної перспективи, а й з фізіологічного та нейробіологічного погляду, оскільки неможливо створити адекватну теорію пам'яті без фізіологічної основи діяльності мозку. Парадигма когнітивної науки завдяки її міждисциплінарним зв'язкам досягла значних результатів у конструюванні теорії пам'яті на основі її біологічних та функціональних характеристик. Проаналізуємо основні аспекти цієї теорії.

Пам'ять - це форма психічного відображення дійсності, психічний процес, який полягає у відбитті, збереженні й відтворенні слідів минулого досвіду.

Будь-який живий організм унаслідок взаємодії із зовнішнім середовищем отримує деякий досвід. Його подальші дії ґрунтуються на цьому досвіді. Не беручи до уваги вищі сфери діяльності, такий досвід необхідний організму хоча б для того, щоб вижити. Тому цей досвід повинен відкладатися, зберігатися, отже пам'ять необхідна всім живим створінням. В іншому випадку, за словами І.М.Сеченова, "людина залишалася б вічно у стані немовляти".

Фізіологічною основою пам'яті, як писав І.П.Павлов, є утворення тимчасових нервових зв'язків, здатних відновлюватися, актуалізуватися надалі під впливом різних подразників. Визначають два види фізіологічної активності, які відповідають двом фазам запам'ятовування. Один із них відповідає фазі створення сліду, тобто короткотривалій пам'яті, а інший – фазі збереження сліду, тобто довготривалій пам'яті. Початком психолінгвістичних досліджень можна вважати експерименти німецького психолога Г.Еббінгауза. Він досліджував кількісні характеристики запам'ятовування, зберігання й відтворення ланцюжків безглузких складів. Г.Еббінгауз і його колеги вивчали залежність числа відтворених складів від часу зберігання їх у пам'яті, залежність запам'ятовування від числа повторень тощо. Отже, були отримані дуже важливі кількісні характеристики пам'яті. За своїми теоретичними поглядами Г.Еббінгауз був асоціаністом [Сахарный 1989]. Тому він пояснював запам'ятовування виникненням асоціативних зв'язків у людини. Близька до цього трактування концепція біхейвіористів Торндайка, Б.Скіннера та ін. Б.Скіннер та Ч.Катанья підкреслювали роль підкріплення в запам'ятовуванні ланцюжка "стимул – реакція". У основі їх вчення покладено положення про схожість поведінки людей і тварин.

Представники гештальтпсихології (Вертхаймер, Коффка) підкреслювали роль структурування матеріалу при запам'ятовуванні. У трактуванні З.Фрейда підкреслюється роль особистості в запам'ятовуванні. Однак він уважав, що запам'ятовується лише те, що відповідає підсвідомим потребам людини, а решта витісняється з пам'яті. Л.С.Виготський вивчав соціальну природу пам'яті. Він убачав сутність пам'яті відбиття за допомогою знаків, вироблених соціумом. Ідеї Лева Виготського розвивали П.І.Зінченко, О.Р.Лурія та ін. У 1960-х рр. була створена блокова модель пам'яті, відповідно до якої інформація проходить обробку через ряд блоків і потрапляє в довгострокове сховище. Безумовно, ця модель виникла під впливом досягнень комп'ютерної техніки. Усі ці дослідження слугували методологічною основою для когнітивного вивчення пам'яті.

Із когнітивної перспективи пам'ять відіграє важливу роль у сприйнятті, розумінні та породженні дискурсу, оскільки вона зберігає необхідний фонд знань, мовних та енциклопедичних, для функціонування як усного, так і писемного мовлення. Тому часто у трактуванні інших систем знань (ментального лексикону та концептуальної системи) фігурує поняття пам'яті. Так, М.Шварц розглядає ментальний лексикон як частину довготривалої пам'яті людини, в якій репрезентована інформація про слова та їх складові. У зв'язку з цим постає питання про те, де розташовані інші дані про мову та що конкретно відображають ці дані. Центральною проблемою когнітивних досліджень є питання про когнітивні функції слова, що проливає світло на процес обробки інформації. Тому в нашій роботі ми чітко розмежуємо різні системи представлення знань (пам'ять, ментальний лексикон та концептуальну систему) та проводимо їх аналіз.

2.3.1. Генетична пам'ять

Генетична пам'ять зберігає інформацію про анатомічну будову й уроджену поведінку людини. Вона зберігається в молекулах ДНК, причому в кожній клітині зберігається вся інформація, тому генетична пам'ять дуже стійка до ушкоджень. Імпринтинг – це проміжкова пам'ять між генетичною і прижиттєвою. Вона формується в ранній період розвитку організму. Імпринтинг полягає в миттєвому встановленні зв'язку між дитиною та об'єктом зовнішнього середовища. Прикладом імпринтингу

може бути слідування за об'єктом, що рухається, (як, наприклад, у каченят), дотуки до зовнішнього об'єкта тощо. Унаслідок установалення цих зв'язків відбувається довгострокове запам'ятовування. Підкріпленя для запам'ятовування не потрібно. Потім у житті буде краще запам'ятовуватися останнє, а тут перше. Максимально сильний імпринтинг буває у тварин, що швидко розвиваються, він же і формується раніше. А в тих, що повільно розвиваються, він настає пізніше.

2.3.2. Прижиттєва пам'ять

Прижиттєва пам'ять – це сховище інформації, що її людина одержує від народження до самої смерті. Існує кілька поглядів на класифікацію видів прижиттєвої пам'яті.

Класифікація за типом матеріалу, що запам'ятовується (рухова, емоційна, символічна).

Оскільки це часто пов'язано з провідним аналізатором, деякі підвиди позначені через аналізатори (зорова, слухова, тактильна та ін.). Відомий психолог П.П.Блонський сформулював так звану генетичну теорію пам'яті. Він вважав, що види прижиттєвої пам'яті відповідають ступеням генетичного розвитку людини: від нижчої рухової до емоційної, образної і далі до вербальної як вищого виду пам'яті людини [Сахарный 1989].

Моторна пам'ять розвивається дуже рано. Це – пам'ять на позу, на положення тіла. Вона існує в людини все життя. На її основі стає можливим такий процес, як автоматизація навичок. Роль моторної пам'яті добре простежується в такому виді мовленнєвої діяльності, як писання. Так, при написанні, наприклад, англійських слів (як відомо, англійський правопис характеризується складністю і часто не узгоджується з існуючими правилами) часто ми покладаємося на рух власної руки, не усвідомлюючи правила, яке лежить в основі написання певного слова.

Емоційна пам'ять виявляється у відтворенні почуттєвого стану. Така пам'ять відтворюється з елементами ситуації чи реально думкою (візуально). П.П.Блонський писав, що почуттєва пам'ять формується до 6 місяців і досягає піку до 3-5 років. Специфіка емоційної пам'яті – у швидкості формування сліду. Запам'ятовуються не лише емоції, а й

також ситуації, предмети та явища, які їх породжують. Прикладом емоційної пам'яті може бути почуття ностальгії у спогадах про країну, в якій людина народилась, виросла тощо. Однак відзначимо, що приємні і неприємні емоції зберігаються в пам'яті неоднаково. Погане швидше відбувається. Це – захисна функція організму.

2.3.3. Зорова, образна, іконічна пам'ять

При дії цього виду пам'яті відбувається утримання в пам'яті зорового образу: при цьому відбувається його деяке перетворення: з одного боку, спрощення (опущення деталей), з іншого, – перебільшення окремих деталей, перетворення в більш симетричну фігуру. Зорова пам'ять погано керується. Однак вона тренується. Однією з ефективних методик є візуальне відтворення картини в розслабленому стані із заплюшеними очима перед сном. Термін “ехоїчна пам'ять” був уведений у науковий обіг У.Найсером [Neisser 1967]. Він припускав, що це точна копія деякої акустичної події, що продовжує звучати в людині після її припинення. У когнітивній психології вважається, що іконічна й ехоїчна стадії пам'яті докатегоріальні, досмислові. Найвищим видом пам'яті вважається символічна пам'ять. Вона існує у двох іпостасях – словесна та логічна. Словесна пам'ять характеризується точністю відтворення і великою залежністю від волі людини. При відтворенні ряду краще запам'ятовуються початкові й кінцеві елементи (слова). Якесь особливе слово може при відтворенні пересуватися до початку ряду. Якщо ж у середині дати супровідне виділення, то можуть бути сплески, тобто збільшення частоти запам'ятовування слова. Якщо ж запам'ятовується текст, то він скорочується, “згортається”, оскільки при запам'ятовуванні тексту включаються розумові операції, насамперед узагальнення. У зв'язку з цим необхідно відзначити роль логічної пам'яті, яка відіграє провідну роль у запам'ятовуванні змісту тексту.

Аналіз результатів психологічних експериментів свідчить, що логічна пам'ять у 25 раз сильніша за механічну. Як показують дослідження пам'яті П.І.Зінченко, людина краще запам'ятовує ту інформацію, якій належить основна роль у змісті. Процес спогаду триває

від узагальненого образу до конкретного слова. На цьому і ґрунтується відоме припущення Ф. Джонсон-Лерда [Johnson-Laird 1983] про те, що речення не є найбільшою одиницею у відтворенні тексту по пам'яті. Із усіх значень у зв'язному дискурсі реципієнт імпліцитно відтворює значно скорочену та не обов'язково мовну модель розповіді. Тобто відтворення тексту по пам'яті є активною реконструкцією того, що збереглося від цієї моделі.

Про пріоритет логічної пам'яті над вербальною у відтворенні тексту по пам'яті свідчить і відомий приклад французького вченого А. Моля в книзі "Соціодинаміка культури" [Сахарный 1989]. Це приклад того, як люди залучають при запам'ятовуванні тексту не логічну, а вербальну пам'ять, що в результаті призводить до сумних чи комічних ефектів. По ланцюжку від одного військового чина до іншого передається таке повідомлення:

Капітан ад'ютанту: *"Як ви знаєте, завтра відбудеться сонячне затемнення, а це буває не щодня. Зберіть особовий склад завтра о 5 годині на плацу в похідному одязі. Вони зможуть спостерігати це явище, а я дам їм необхідні пояснення. Якщо буде йти дощ, то спостерігати буде нічого, так що в такому разі залишіть людей у казармі"*. Ад'ютант черговому сержанту: *"За наказом капітана завтра ранком о 5 годині відбудеться сонячне затемнення в похідному одязі. Капітан на плацу дасть необхідні пояснення, а це буває не щодня. Якщо буде йти дощ, спостерігати буде нічого, то тоді явище відбудеться в казармі"*. Черговий сержант капралу: *"За наказом капітана завтра ранком о 5 годині відбудеться затемнення на плацу людей у похідному одязі. Капітан дасть необхідні пояснення в казармі щодо цього рідкого явища, якщо буде дощ, а це буває не щодня"*. Черговий капрал солдатам: *"Завтра о 5 годині капітан зробить сонячне затемнення в похідному одязі на плацу. Якщо буде дощ, то це рідке явище відбудеться в казармі, а це буває не щодня"*. Один солдат іншому: *"Завтра, з самого ранку, о 5 годині, сонце на плацу зробить затемнення капітана в казармі. Якщо буде дощ, то це рідке явище відбудеться в похідному одязі, а це буває не щодня"*.

Зауважимо, що психологи виділяють лише словесну і смислову пам'ять. Однак це не вичерпує корпус лінгвістичних одиниць чи явищ.

Тому нижче ми зупинимося на понятті “лінгвістична пам’ять”, що не належить до психологічних класифікацій, але доречне з погляду психолінгвістики.

Класифікація за часом збереження.

Розглянемо іншу класифікацію підвидів прижиттєвої пам’яті в залежності від часу збереження інформації. До неї належать: миттєва, короткочасна, проміжкова та довготривала пам’ять. Раніше така схема не містила в собі проміжкову пам’ять. Значний внесок у її створення зробили представники когнітивної психології Дж.Сперлінг, У.Найссер, Р.Аткінсон та інші. Популярність цієї схеми зумовлена її компактністю (поряд із цим, вона дала змогу пояснити велику кількість експериментальних даних); відтворенням пристрою комп’ютера.

Миттєва пам’ять – це периферійна пам’ять, що характеризується дуже коротким часом збереження інформації та великим обсягом. Вона активізується тому, що об’єкти, які впливають при сприйнятті на людину, змінюють стан її аналізаторів. Слід цього впливу залишається деяку мить (як правило, близько 2 с). І якщо інформація не переводиться в іншу форму, то слід губиться.

Іконічна миттєва пам’ять – це зорова картина світу. Інерційність її кілька секунд. Але існують люди, в яких слід зберігається до 10 хвилин; вони називаються ейдетиками. Ейдетизм (від грецького – образ, зовнішній вигляд) можна спостерігати в художників. Імовірно, ейдетиком був І.Айвазовський, оскільки він ніколи не писав море з натури, проте деталізація на його картинах дивовижна.

2.3.4. Короткочасна пам’ять

Вона одержує інформацію з миттєвої пам’яті. Підкреслимо, що передається лише та інформація, на яку спрямована увага. Час утримання в пам’яті згідно з даними різних досліджень коливається від декількох секунд до декількох годин. Такий різномісний у цифрах зумовлений різними підходами до визначення короткочасної пам’яті та відмінними дослідницькими методиками. Аби затримати інформацію довше, треба її проговорювати, повторювати, тому що нова інформація негайно витісняє попередню. Так, часто можна почути,

як хтось каже: “У мене одразу вилетіло з голови”. Аналіз результатів переважної кількості експериментів свідчить про те, що в середньому обсяг короточасної пам’яті складася 7 ± 2 структурні одиниці. Використання терміна “структурні” зумовлено тим, що він вимірюється в тих одиницях, у яких пред’являється матеріал. Так, у дослідженні Дж.Міллера це магічне число означає верхню межу пам’яті речень. На думку Ю.О.Жлуктенка, кількість запам’ятованих речень репрезентує глибину зв’язності тексту, яка в свою чергу залежить від авторського стилю. Глибина зв’язності, наприклад, у Е.Хемінгуей – 16; у Дж.Голсуорсі – 69 [Селіванова 1999]. Оскільки обсяг обмежений, необхідно: а) створити пріоритетність інформації, що здійснюється через увагу; б) організувати інформацію в блоки, здійснити перехід до більших одиниць, тобто стиснути інформацію в меншу кількість оперативних одиниць.

Слід зауважити, що в науковій літературі синонімом короточасної пам’яті часто виступає оперативна пам’ять. Однак у трактуванні поняття “оперативна пам’ять” у фокусі є не час збереження інформації, а функції пам’яті в психічній діяльності. Коли ми говоримо про оперативну пам’ять, то підкреслюємо наявність пам’яті в процесі вирішення конкретної розумової задачі. При цьому ті засоби та фонди, якими оперує людина, називаються оперативними одиницями.

2.3.5. Довготривала пам’ять

Із проміжкової в довготривалу пам’ять інформація потрапляє через короточасну. Довготривала пам’ять практично не обмежена ані обсягом, ані часом збереження. Аби краще зберегти інформацію, треба повторити її через 15-20 хв., потім через 8-9 годин і, нарешті, через 24 години. Найкращий час для запам’ятовування – з 8 до 12 ранку. Інформація в довготривалій пам’яті не зникає, лише ускладнюється доступ до неї.

Доступність інформації визначається організацією її збереження. Таким чином, особливої значущості набуває швидкість доступу до інформації, закладеної в пам’яті. Ця швидкість визначається низкою таких чинників:

1. *Обсяг класу.* Унаслідок збільшення числа елементів у класі швидкість реакції і число помилок постійно змінюються до деякої межі. Так відбувається, якщо всі відповіді однаково ймовірні. Сам вид зв'язку залежить від того, як відбувається зіставлення зі слідами в пам'яті. Якщо воно триває послідовно з кожним слідом, то залежність лінійна, якщо ж зіставлення відбувається паралельно, то залежність нелінійна. Експериментальні дослідження засвідчили, що відхилення від лінійності залежать не від кількості елементів, а від кількості категорій, у які ці елементи можуть бути об'єднані за ознаками категорій – прототипами.

2. *Цінність інформації.* Швидкість витягнення інформації з пам'яті залежить від її цінності. Інформація вважається цінною, якщо вона збільшує імовірність досягнення мети. Як стверджує академік А.Н.Колмогоров, цінність інформації визначається тривалістю програми, необхідної для витягнення інформації. М.М.Бонгард визначає, що цінним в інформації є те, що зменшує труднощі у вирішенні певної задачі. На цінності інформації ґрунтується теорія релевантності Д.Уілсон, Д.Шпербера [Шпербер, Уилсон 1988]. У основі цієї теорії лежить теза про те, що люди завжди підсвідомо прагнуть до максимальної релевантності, максимального когнітивного ефекту за мінімальних зусиль. Автори теорії визначають такі умови релевантності:

- чим вище когнітивний ефект, який досягається в результаті обробки інформації, тим більше його цінність для людини;

- чим більше зусиль витрачається на обробку інформації, тим менше її цінність для людини.

3. *Установка.* Експериментально роль установки підтверджується, наприклад, асоціативними експериментами. Якщо попросити продовжити ряд слів: *стілець, стіл, буфет, ліжко...*, то з'являться реакції з цього ж семантичного поля.

4. *Логічна категоризація.* Швидкість залежить від можливості групувати об'єкти. Це відбувається асоціативно. Причому, є асоціації за подібністю, за суміжністю в часі й просторі, за причинно-наслідковими відношеннями. Велику роль відіграють при цьому прототипові зв'язки. На думку Дж.Лакоффа, прототипи є свого роду класифікаторами мислення, відповідно до яких когнітивні категорії формуються на основі встановлення найбільш типового цілісного

представника (ядра категорії) не на абстрактному рівні мислення, а у зв'язку з досвідом людини, образністю її концептосистеми та ознаками її концептосистеми взагалі. Учений для прикладу зазначає, що в мові одного з австралійських племен усі предмети зовнішнього світу поділяються на 4 прототипових класи: людські істоти чоловічої статі, тварини; людські істоти жіночої статі, вода, вогонь, битва; вегетаріанська їжа; усе решта [Лакофф 1988]. Таким чином, прототипи не є абстрактними поняттєвими категоріями, а різновидами способу осмислення людиною світу через власний досвід, який зберігається в пам'яті.

Отже, краще запам'ятовується та інформація, в якій є більше асоціативних зв'язків. У довготривалій пам'яті інформація зберігається в переробленому й узагальненому вигляді. Але якщо бракує часу на обробку в короткочасній пам'яті через деякі причини, вона може трансформуватися в довготривалу пам'ять у необробленому вигляді. А.С.Штерн (1981) наводить приклади, коли така інформація може з'являтися:

а) при подразненні певних мозкових центрів електростимуляцією. Тоді виникають дуже барвисті детальні картини, часто з дитячих вражень (зрозуміло, спеціально така процедура не проводиться, але якщо це лікувальна процедура, то може виникати такий побічний ефект);

б) при деяких захворюваннях. Відомий випадок, описаний ще в ХІХ ст., коли неосвічена жінка 25 років під час лихоманки раптом стала вимовляти фрази на грецькій, латинській і давньоєврейській мовах. Природно, відразу вирішили, що в неї вселився диявол. На щастя, лікар вирішив розібратися у випадку цієї пацієнтки. Коли він почав записувати фрази, то виявив, що вони не пов'язані одне з одним, тобто, очевидно було, що це було не мовлення, а спогади. Він розшукав родичів і довідався, що ця дівчина з 9 років жила й працювала в пастора покоївкою. А пастор був людиною творчою і залюбки читав уголос книги. Відшукали його улюблені книжки і знайшли ті сторінки, де знаходились ті фрази, що повторювала хвора. Таким чином, на підсвідомому рівні дівчинка запам'ятовувала тексти, що вимовляв пастор. І лише хвороба, що спричинила активізацію пам'яті, змусила хвору виявити цю зарховану інформацію.

в) під гіпнозом. При цьому можливо відновити навіть дитячі риски.

Довготривала пам'ять поділяється на дві: мимовільну і довільну. Іноді цей поділ трактується як незалежна класифікація за характером цілей діяльності. Л.С.Виготський писав про те, що пам'ять у дитини спочатку існує тільки як мимовільна (безпосередня). Довільна (опосередкована) формується з мимовільної. Спочатку вона існує як щільніша дія, а потім інтеріоризується [Виготський 1982]. Історично людство проходило такий же процес. О.М.Леонтьєв зазначав про те, що навіть древні користувалися методом покладення в кишеню кимінчика для нагадування. Довільною пам'яттю можна керувати. Для досягнення цього необхідно:

1) установлювати внутрішні зв'язки. Ця практика поширена у процесі навчання шляхом систематизації різного матеріалу. Із цією метою треба встановити внутрішню структуру нового матеріалу та визначити його зв'язки з уже наявними в пам'яті знаннями. Якщо запам'ятовування відбувається без осмислення, без установлення внутрішніх зв'язків у матеріалі, говорять про механічне запам'ятовування, чи про механічну пам'ять.

2) привносити зовнішні зв'язки, тобто застосовувати мнемотехніку, мнемонічні прийоми (в Древній Греції богиня пам'яті мислася Мнемозина). При використанні мнемотехніки спочатку запам'ятовують опорний ряд (той самий вузлик на пам'ять, але часто цукоріший).

Одним із основних механізмів пам'яті є забування. Якби людина нічого не забувала, її пам'ять була б перевантаженою. Як відомо, вище, в короткочасній пам'яті відбувається обробка отриманого враження, в результаті чого певні деталі опускаються, образ спрощується і т.і. Це – захисна функція пам'яті, організму. Г.Еббінгауз вивів криву забування. Він показав, що через день забувається 25% інформації (предметом його експериментального дослідження є механічне запам'ятовування) [Сахарный 1989].

У сучасній американській психологічній літературі часто зустрічається термін “forgetful generation” (“забудькувате покоління”). Із цієї забудькуватість пов'язана з шаленим темпом життя, який задає людству розвиток інформаційних технологій, що часто призводить до

перенасичення інформацією та неготовністю когніції людини її обробити і зберегти. Часте забування слугує сигналом такої критичної ситуації, як “вигорання особистості” (burning out) [Ложкин, Повякель 2000] та необхідності уповільнити темп професійного життя. У психології виділяють такі види забування: 1) внаслідок того, що інформація не використовується; 2) внаслідок інтерференції (взаємонакладення) слідів пам’яті; 3) як наслідок мотивації (коли людина намагається забути про щось неприємне), проте цей процес є важкокерованим і лише час є тут “лікарем”; 4) як наслідок фізичного та психічного перевантаження.

2.3.6. Лінгвістична пам’ять

Однією з основних проблем психологічних та психолінгвістичних досліджень є визначення одиниць запам’ятовування, оскільки проблема одиниць – одна з ключових для більшості гуманітарних наук. На думку Р.М.Фрумкіної [Залевская 2000], “не існує одиниці запам’ятовування, постійної для всіх завдань: одиниця формується внаслідок активної діяльності людини при аналізі і структуруванні того, що потрібно “запам’ятати”. Оскільки сучасна лінгвістика розглядає мову як динамічну систему, природно припустити, що комунікативна компетенція містить знання елементів і правил оперування ними. Мова – багаторівнева система, тому на кожному рівні повинні бути свої елементи і свої правила. На фонетичному рівні визначають функціонування двох баз у пам’яті – артикуляторної і перцептивної. Артикуляторна база – це пам’ять на основні артикуляторних рухів. Одні вчені вважають, що ці одиниці менші фонем (кінеми), інші, – що вони дорівнюють фонемам, а треті, – що це склади. У основі перцептивної бази визначають ієрархічну організацію. На нижньому рівні в довготривалій пам’яті зберігаються еталони фонем, еталони сполучень фонем і складів. До цього рівня також належать основні інтонаційні конструкції, оскільки людина чує відхилення в інтонації. У пам’яті зберігаються морфеми, слова, словотворчі типи, синтаксичні конструкції. Інтерес до дослідження синтаксичних конструкцій у психолінгвістиці започаткував Н.Хомський,

який запропонував уважати деякі конструкції ядерними, вихідними, а інші – похідними. Дж. Міллер, у свою чергу, висунув гіпотезу про те, що у процесі сприйняття ми робимо аналіз конструкції, і якщо вона похідна, то необхідно повернутись до ядерної, аби зрозуміти зміст пропозиції (експериментальне дослідження психологічної реальності трансформацій). Більшість лінгвістів вважають слово наскрізною одиницею мови. Тому детально проаналізуємо словесну пам'ять.

Слово має план вираження і план змісту. Тому досліджують організацію в пам'яті слів із двох боків. Особливої актуальності набуло дослідження специфіки значення слова як надбання індивіда, оскільки слово як когнітивна одиниця – це структура знання, покладена в основу цього слова. Організацію словесної пам'яті у плані вираження змісту розглянемо на аналізі асоціативного, параметричного, ознакового, прототипового та ситуаційного підходів із ключовими для них поняттями асоціації, параметра, ознаки, прототипу, ситуації.

У основі асоціативного підходу є дослідження специфічної внутрішньої структури, яка утворюється через мовлення та мислення. Ця структура слугує ґрунтом для когніції індивіда та може вивчатися з перспективи асоціативних зв'язків слова. Структура асоціацій у мові та думці знайшла відображення в роботі Дж. Діза [Deese 1965], в якій були представлені результати експериментального дослідження асоціативного та категоріального значення. Респонденти продукували слова в результаті утворення семантичних та тематичних груп (кластерів). Дж. Діз зазначав, що асоціативне значення слова взаємодіє з іншими значеннями. Потенціал цього підходу є актуальним і сьогодні для дослідження індивідуального значення та принципів його функціонування.

Параметричний підхід акцентує увагу на тому, що для носія мови значення слова не є монолітним, воно може бути поділене на шість компонентів, які піддаються експериментальному дослідженню. Основоположником цього напрямку вважається Ч. Осгуд, який увів до наукового інструментарію метод семантичного диференціалу (див. Додаток 1). За Ч. Осгудом, цей метод діагностує конотативне значення слова, яке може бути описане за такими параметрами та факторами: оцінка, сила, активність. У підґрунті ознакового підходу є дослідження чинців індивіда, які лежать в основі слова, через сукупність ознак, що

характеризують реальний об'єкт, явище, дію об'єктивної дійсності. До таких ознак належать визначні ознаки, без яких об'єкт, виражений словом, не може бути віднесений до певної категорії, та характерні ознаки, які виражають специфіку кожної мови та культури. Ознака з перспективи цього підходу трактується як вихідний базовий матеріал, який є необхідною складовою для функціонування змісту слова у пам'яті.

Прототиповий підхід ґрунтується на понятті типовості сукупності певних ознак та їх значущості для категоризації об'єкта. Відповідно до експериментів Е.Рош, можна знайти типових представників деякої категорії. Наприклад, типовим представником категорії птахів є горобець для української мови та малинівка для англійської. Е.Рош, Дж.Лакофф [Rosch 1974] твердять, що існують категорії базового рівня узагальнення, фундаментальною функцією яких є образне сприйняття поверхневих характеристик об'єктів. На основі прототипового підходу створено концепцію "семантичних примітивів" А.Вежбицької [див. Вежбицька 1996]. Семантичні примітиви як гіпотетичні елементи універсальної граматики ментальної схеми кожної мови, є членованими свідомістю мінімальними смислами. Розроблена А.Вежбицькою метамова семантичного запису містить 55 понять, серед яких: субстантиви (я, ми, люди тощо); ментальні предикативи/когнітивні дієслова (думати, знати, почувати тощо); мовлення (говорити, писати тощо); дії, події, рух (робити, траплятися тощо); дескриптори (малий, великий); час (коли, потім); простір (близько, далеко); інтенсифікатори (дуже); схожість (подібний до). Коли А.Вежбицька вперше запропонувала тлумачення значення слів через "семантичні примітиви" (1972), це викликало значну критику. Опоненти відзначали неточність концепції, обмеженість методики.

Дискусійним залишається питання про автономність та межі мовних картин у різних типах пам'яті, якому протиставляються концепції їх нерозривної взаємодії (Р.М.Фрумкіна, Н.Хомський). Ситуаційний підхід акцентує увагу на тому, що для кожного носія мови значення слова реалізується через включення його до більшої одиниці – пропозиції, фрейму, схеми, сцени, сценарію, події, ментальної моделі. Одним із представників цього підходу є В.Я.Шабес. У його концепції кожна комунікативна одиниця трактується як вербально

інформлений фрагмент цілісної системи знань про світ (когнітивного компонента) [Шабес 1990]. Однією зі складових когнітивного компонента є фонове знання, яке взаємодіє з комунікативною одиницею в мовленнєво-мислительній діяльності, проте воно не виражене вербально. Основною одиницею фонового знання автор вважає подію, яка репрезентує “тривіально типовані динамічні вутності”. Кожна подія розгортається в часі та просторі в зв'язках Передподія – Ендподія – Постподія.

Ця тріада трактується як “когнітивно-семантична” універсалия, що представлена у вигляді ментального гешталта. Таким чином, ситуаційний підхід, з одного боку, висвітлює поняття репрезентації ментальних моделей, а з іншого, – проблему взаємодії мовних та енциклопедичних знань.

Центральне місце “події” відводиться в логіко-когнітивному аналізі онтології дискурсу А.Т.Ишмуратова [Ишмуратов 1994]. Когнітивна подія трактується як подія, що відбувається в певному інтервалі умовного часу спостерігача “когнітивної взаємодії”, яка актуалізується у свідомості учасника взаємодії та свідомості вноспостерігача. Таким чином, автор розглядає комунікативні аспекти дискурсу з позиції репрезентації у ньому когнітивних подій. У межах ситуаційного підходу знаходяться дослідження Ф.Джонсон-Лерда, який оперує поняттям “ментальна модель”. Він зазначає, що нам здається, що ми сприймаємо світ прямо, а не його репрезентацію. Проте це ілюзія, оскільки сприйняття ґрунтується як на об'єктивній дійсності, так і на можливостях когніції людини. Межі ментальних моделей визначаються комплексом досвіду людини. Таким чином, дослідження значення слова, як індивідуального надбання людини, видається дуже актуальним. Це зумовило велике розмаїття підходів до його вивчення. У основі кожного слова є когнітивні операції, які не можуть бути передані лише мовними формами. Мова не є кодом для таких операцій, вона лише дає ключ для когнітивного конструювання. Тому дослідження когнітивних функцій слова не може обмежуватися лише аналізом пам'яті. Отже, необхідно розглянути інші системи представлення знань: ментальний лексикон та концептуальну систему.

2.4. Ментальний лексикон і концептуальна система

Ментальний лексикон – це система знань індивіда про слова та еквівалентні ним одиниці, яка виконує складні функції не лише із зазначеними мовними одиницями, а й також із структурами позалінгвального знання, що лежить у їх основі. Слід зазначити, що диференціація систем представлення знань (пам'ять, ментальний лексикон, концептуальна система) є умовною з метою детального аналізу когнітивних функцій слова. Тому, на думку О.О.Залевської (2000), визначення ментального лексикону повинно ґрунтуватися на виявленні його кореляції з концептуальною системою. Автор визначає ментальний лексикон як систему кодів та кодових переходів, оскільки саме через слово відбувається формування концептуальної системи, оволодіння досвідом попередніх поколінь та становлення індивіда як члена певного соціуму. Таким чином, виконуючи функцію доступу до концептуальної системи (в термінології О.О.Залевської – інформаційної бази), лексикон відображує системність знань людини про дійсність у всіх її зв'язках і відношеннях. Оскільки цей доступ здійснюється через слово, в основі організації одиниць лексикону повинні бути мовні параметри.

Концептуальна система містить не лише вербальні, а й невербальні знання про світ. На противагу ментальному лексикону, концептуальна система трактується як сукупність концептів або ментальних репрезентацій різного типу. Так, не всі концепти можуть бути вербалізовані у вигляді лексичних понять. Наприклад, *dead tree* (*dead* – мертвий, *tree* – дерево) – влучно сформований концепт, для якого в англійській мові немає відповідного лексичного поняття, тоді як існує лексичне поняття – *corpse* для концепту *dead body*. У зв'язку з цим, доцільно зупинитися на розмежуванні термінів “концепт” та “поняття”.

Концепт трактується як сукупність певних понять, що відображує зв'язки та явища об'єктивної дійсності. Як зазначає Ю.С.Степанов (1981), концепт існує в ментальному просторі людини не у вигляді чітких понять, а як “пучок” уявлень, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує слово: “концепти не лише мисляться, вони переживаються. Вони – предмет емоцій, симпатій та антипатій,

и деколи – зіткнень”. Концепт трактують як деяку базову когнітивну сутність, що дозволяє пов’язувати смисл із словом, як змістовну одиницю процесу концептуалізації, завдяки якому дійсність підбивається в когніції людини. Таким чином, основне відношення між ментальним лексиконом та концептуальною системою – це відношення взаємодоповнення. Зупинимось на детальному аналізі цих двох систем.

Ментальний лексикон є одним із основних об’єктів дослідження когнітивної науки. Актуалізація уваги до дослідження лексикону зумовлена необхідністю подолання тих лакун, які утворились протягом володарювання трансформаційної породжувальної граматики Н.Хомського. У цей період лексикон трактувався як словник значущих елементів мови, який є додатковим у базовому компоненті граматики. Пріоритет синтаксису з боку лінгвістів залишив в деякій мірі “без роботи” і психологів, оскільки їм нав’язували ідею про те, що синтаксична структура має алгоритмічну, а не евристичну природу, і є достатньо автономною від значення, комунікативних інтенцій та інших когнітивних процесів. Видається символічним той факт, що в деякій мірі знову перетнулися шляхи Н.Хомського та Ч.Осгуда. Так, у 1980 році Ч.Осгуд представив роботу “Абстрактна грамика використання мови” [Osgood 1980], в якій лексикону приділяється значна увага. Лексикон трактується вченим як один із найважливіших механізмів когнітивної обробки інформації, що лежить в основі процесу активізації зв’язків між знаками та кодами семантичних ознак. При цьому він підкреслює, що формування цих ознак у когніції людини відбувається внаслідок взаємодії досвіду та емоційно-оцінного компоненту. Питання про структурний склад ментального лексикону залишається й досі актуальним. Так, в одних дослідженнях пропонується розглядати цю структуру як сукупність форм слів (лексем), при цьому виносять значення цих форм за межі ментального лексикону (М.Гарман). Ці значення, на думку автора, знаходяться в системі змісту, яка містить грамичне значення, мовну семантику, енциклопедичні знання. Трагування ментального лексикону в концепції М.Гармана [Garman 1990] пов’язане з процесом розуміння мовлення. Інші дослідження (В.Левелт) трактують ментальний лексикон, насамперед, як сховище значень лексичних одиниць (лемм). Тут акцент робиться на

продукуванні мовлення. За В.Левелтом [Levelt 1994], із перспективи породження мовлення одиниці лексикону представлені у вигляді концептуальних умов, які необхідно задовольнити, аби вибрати вірну лексичну одиницю. Таким чином, він пропонує розглядати два типи лексикону: “лексикон лемм” та “лексикон морфофонологічних форм”. До першого належить значення та синтаксис, які несуть інформацію про концептуальні умови користування нею, враховуючи стилістичні та прагматичні умови, а також морфосинтаксичні характеристики, що визначають синтаксичну категорію лемми, граматичні функції, відношення між цими функціями та концептуальними перемінними. До другого належать морфологія та фонологія, які задають морфологічну та фонологічну форму. Кожна лемма вказує на відповідну форму, тому між цими лексиконами існують тісні взаємозв’язки.

Існують також інші концепції щодо дослідження структури ментального лексикону з позиції різних наук та завдань дослідження. Так, для когнітивної психології ці теорії мають велику практичну та теоретичну значущість у плані вивчення зіставлення слів із їх об’єктивізацією. Поряд із цим, дослідження структурного складу ментального лексикону, типів представлених у ньому зв’язків та відношень на основі розрядів слів, що формуються в ньому у вигляді категорій, лексичних полів, фреймів, потребують проведення спеціальних експериментів у парадигмі всієї когнітивної науки. Так, Ч.Філлмор та Б.Аткінс [Fillmore, Atkins 1992] одним із своїх завдань убачають розробку словника для комп’ютерного використання на основі фреймів. Основою кожного слова в цьому словнику буде “вікно”, в якому відображуватимуться відношення між певними лексичними значеннями та специфічними лексико-синтаксичними моделями. Кожна така модель повинна бути проіндексована з метою виявлення аспектів активізованого фрейму. Таким чином, користувач за допомогою “вікна” матиме змогу виявити концептуальні фрейми, які активізуються певним словом. У основі цього потенційного словника лежить концепція авторів про те, що значення слова розуміється лише через розуміння фрейму, який активізується цим словом. Як зазначалося вище, в теорії фреймів слова та їх значення пов’язані не одне з одним у межах лексичного поля, а через їх зв’язок із фреймами при наявності способу, за яким елементи цих фреймів активізуються.

У той час, коли Ч.Філлмор та Б.Аткінс лише працюють над створенням феноменального словника, група вчених на чолі з психологом Дж.Кішем в результаті п'ятирічних досліджень розробила "Асоціативний тезаурус англійської мови" [Kiss et al. 1972]. Ця програма значно відрізняється від попередніх досліджень асоціативних зв'язків, насамперед тим, що в ній відображені результати поступового широчення мережі: отримані асоціативні реакції згодом виступали як стимули. Це дозволило зробити певні теоретичні узагальнення щодо ядра ментального лексикону:

- специфіка одиниць у ядрі лексикону пов'язана з їх використанням та засвоєнням у перші роки життя та зумовлена високим ступенем їх конкретності, образності, емоційності, належності до певної категорії, здатності слугувати опорою для більш абстрактних слів. Центральними виявились англійські слова *me* і *man*;

- відбита в лексиконі картина світу носія мови збігається з бізовими поняттями, відповідно до ядра лексикона.

Таким чином, різноманітність напрямів дослідження ментального лексикону свідчить про різні підходи та результати його аналізу. У переважній більшості цих досліджень відсутня чітка межа між ментальним лексиконом та концептуальною системою. Це й зрозуміло, оскільки їх поділ є штучним. Як справедливо зазначав Л.С.Виготський (1968), слово породжується думкою, тому вивчення її оперування формою слова окремо від його когнітивних функцій, видається не лише недоцільним, а й неможливим. Тому диференціація лем, лексем та трактування їх як одиниць лексикону є, на наш погляд, не досить правомірним. Слово не може розглядатися лише з позиції значення або навпаки, з позиції форми, оскільки в цьому разі воно взагалі втрачає свій статус "слова". Проте слід розмежовувати види значень, певна частина яких належить до ментального лексикону, а інша – до концептуальної системи. О.О.Залевська підкреслює, що ментальний лексикон містить словоформи та значення слів, які виступають у ролі засобу доступу до концептуальної системи людини (інформаційної бази). Це забезпечує становлення психологічної структури значення слова на основі загальносистемного значення та всього комплексу знань і переживань, без якої словоформа залишається лише послідовністю

звуків або графем, а загальносистемне значення не дає вихід на індивідуальну картину світу.

Отже, з цього визначення видно, що в ментальному лексиконі містяться не всі значення, які можуть забезпечити становлення психологічної структури значення слова. Решта необхідних значень посідає місце в концептуальній системі. Ця теза не є новою. Ще в 1846 році Дж.С.Мілль протиставляв поняття “конотації” та “денотації”. Він зазначав, що в той час, як слова “son” і “father” (“син” і “батько”) “денотують” різні сутності, “конотують” вони однакову сутність, яка полягає в послідовності подій, що призвели до таких родинних стосунків. “Факти”, які поєднують цих людей, слід розглядати як фрагмент складної людської взаємодії: біологічна та соціологічна роль матері – батька, наявність інституту шлюбу тощо [цит. за Фодор 1988]. Таким чином, денотативне значення цих слів представлене в ментальному лексиконі, тоді як фреймова структура родинних відносин зберігається в концептуальній системі. За Дж.Фодором, концептуальна система повинна бути дуже багатою та розвинутою, аби забезпечити маніпулювання тими сутностями, які узагальнюють результати немовного досвіду.

Поняття концептуальної системи знайшло своє відображення в дослідженнях вітчизняних науковців. У концепції Р.І.Павильоніса концептуальна система трактується як система думок та знань про світ, яка відображає пізнавальний досвід людини на довербальному і на вербальному рівні [див. Павиленис 1983]. Складовими концептуальної системи є концепти, які сформувалися в процесі пізнання світу та відбивають інформацію про цей світ. Засвоєння інформації кожним індивідом відбувається на основі тієї бази, якою він оперує. Таким чином, система інформації про світ є концептуальною системою людини як система уявлень людини про світ. У світлі цієї концепції концептуальна система повинна розглядатися в термінах ментальних репрезентацій, а поняття “ментальний лексикон” та “концептуальна система” – чітко диференціюватись, оскільки ментальний лексикон – це лише складова концептуальної системи, в якому одиниці безпосередньо пов’язані з мовними формами як носіями прямого значення.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття “знання”.
2. Що означають поняття “структури” та “системи” представлення знань?
3. Дайте класифікацію та характеристику основних видів знань.
4. Що означає поняття “комунікативна імплікатура” у роботі Г.П.Грайса?
5. Дайте визначення та характеристику вивідного знання.
6. Назвіть види структур представлення знань та дайте їх характеристику.
7. Дайте характеристику пам’яті як системі представлення знань.
8. Які види пам’яті виділяються у психологічних дослідженнях? Дайте їх характеристику.
9. У чому полягає суть та функціонування лінгвістичної пам’яті?
10. Які існують підходи до дослідження значення слова?
11. Яка різниця між поняттям та концептом? Наведіть приклади.
12. Дайте характеристику ментальному лексикону та концептуальній системі. Які є підстави для їх розмежування у науковому обігу?
13. Наведіть приклад взаємодії різних видів знань у формуванні вивідного знання та побудові моделі ситуації вихідного тексту.

РОЗДІЛ III. КОГНІТИВНА ОБРОБКА ДИСКУРСУ

*Пересічна людина мислить, щоб існувати,
а не існує, аби мислити...
Навіть найбільш абстрактні речі стають
у мовленні, пропущені крізь призму наших
нужд, потреб і бажань, у невизначному
світлі суб'єктивного сприйняття.
Ш. Баллі*

3. 1. Загальна характеристика людського сприйняття

Під сприйняттям розуміється суб'єктивне (психічне) відбиття предметів і явищ об'єктивної дійсності як результат їх безпосереднього впливу на органи чуття. Протягом цього впливу в суб'єкта формуються цілісні образи речей та подій. Основна умова виникнення образу сприйняття – це вплив предметів та явищ об'єктивної дійсності на органи чуттів [Крылов, Маничев 2000: 52]. Людина сприймає предмети зовнішнього середовища як приклади внутрішньо репрезентованих понять. Зумовлений об'єктами оточуючої дійсності вплив на зорову систему дозволяє без значних зусиль віднести їх до відповідних понять. Унаслідок такого безпосереднього віднесення сприйманих об'єктів до понять забезпечується економія когнітивних зусиль. Операція співвіднесення з поняттям робить доступним зафіксований у пам'яті досвід, набутий при взаємодії з аналогічними об'єктами. У результаті дії психолінгвістичних процесів людина забезпечує поняттєву ідентифікацію сприйманого. Такий досвід може бути безпосередньо використаний у плануванні мовленнєвої та діяльнісної поведінки стосовно конкретного раніше не баченого об'єкта [Левицкий 1998].

Сприйняття також трактується як дія: “Сприйняття – це не пасивне зняття копій, зліпків із дійсності, а активний процес побудови психічних моделей дійсності..” [ПС: 21]. Узагалі кажучи, традиційним підтвердженням положення про зустрічну активність реципієнта є опора на ймовірнісний механізм, що, в свою чергу, ґрунтується на апперцепції, тобто залежності сприйняття від попереднього досвіду індивіда.

Зустрічна активність реципієнта виявляється вже на найпершому кроці сприйняття, починаючи з розв'язання задачі про вибір "перцептивної бази". Таким чином, сприйняття є не пасивне споглядання світу, а активна й жива взаємодія з навколишнім середовищем, спрямована на пристосування людини до середовища і його виживання, а отже, і на виділення з потоку інформації необхідних та корисних відомостей [Кубрякова 1997]. "Перцептуальні системи, – зазначають психологи, – піддаються мислованому бомбардуванню сигналами ззовні. Такі сигнали часто неочікувані та непередбачувані. Однак із цього потоку непередбачуваної інформації виділяються звуки і сцени..." [Pylyshyn 1988: 4].

При всьому розмаїтті поглядів на природу сприйняття існують дві основні теоретичні лінії в розробці цієї психологічної проблеми. Одна з них – *феноменалістична* – відштовхується від суб'єктивних переживань як первинно даних, ігноруючи матеріальну діяльність суб'єкта стосовно об'єкта, у процесі якої ці переживання виникають. Друга керується *об'єктивними* умовами матеріальної діяльності суб'єкта і полягає у вивченні того, як у процесі такої діяльності формується адекватне відбиття оточуючої дійсності, необхідне для успішного пристосування до неї і доцільності її зміни [Запорожец 1986: 85].

Особливо очевидний розвиток сприйняття в онтогенезі, де воно формується в предметно-практичній спільній діяльності дитини й дорослого, в ході якої дитина засвоює суспільно відпрацьовані еталони членування сенсорного досвіду. Важливою частиною мислення про сприйняття постала думка про вияв сприйняттям нових якостей, оскільки в сучасній дорослої людини структурація сприйманої дійсності й уся її організація виявляються тісно пов'язаними з процесами не лише несвідомої класифікації сенсорних відчуттів, а й з процесами категоризації й концептуалізації.

У цьому плані простежується чіткий взаємозв'язок між категоризацією та концептуалізацією світу з розрізненням імен "предметів" та імен "процесів", що відбиває як розрізнення "імен" у будь-якому розумінні – іменників, з одного боку, і предикативних слів – дієслів і предикативів – з іншого [Степанов 1981: 36].

Вихідна одиниця аналізу психічної реальності визначається через поняття дії та сукупності дій. Когнітивну функцію виконують саме дії, адже вони виступають як джерело відомостей про предмет, і операції, які сприяють створенню цілісного образу предмета [Запорожец 1986:126]. Отже, позначення речей можна співвіднести з іменниками, позначення подій – із дієсловами, а позначення атрибутів речей – з прикметниками. Незважаючи на те, що таких простих відношень у реальності між ними не існує, протиставлення об'єкта й події (в основі події лежить перцептивно усвідомлена ідея про рух та викликану ним зміну стану речей) – це дві радикально різні форми категоризації досвіду, відбиті в мові [Miller, Johnson-Laird 1976: 85-86]. Таке розуміння категорій предметності та процесуальності дає змогу описати породження інших категорій, передусім, категорії ознаковості на основі її відмежування й вичленення з категорії предметності, а також установити в якості головного принципу такого відділення розрізнення *цілого* та його *частин*.

3.2. Феномен фігура-фон

Протиставлення *об'єкта* та його *ознак, атрибутів* пов'язане за своєю природою з протиставленням у когнітивній психології та гештальтпсихології тла (цілого) та фігури (частини) [Reinhart 1984; Langacker 1987; 2000; Ungerer, Schmid 1996; Talmy 1988]. Таке протиставлення слід розглянути не лише для формування опозиції концептів предмета й ознаки, а й для розуміння процесу їх сприйняття: аби вичленити об'єкт, повинно існувати й те, з чого він вичленується.

При такому баченні фігурою постає об'єкт, у вербальному втіленні – іменник або іменникова група, а тлом – його дія, процес, стан, ознака, – в реченні дієслово, прикметник. Якщо психологи дивляться на таке явище як лише по суті різницю об'єкта та поля, в якому він розташований, то для більшості лінгвістів характерно трактування саме підмета речення (що, як правило, виражений іменником або іменними групами) як фону, а присудка – як фігури.

Існує інша позиція, яку, зокрема, відстоюють автори цієї книги, що не можна з однозначністю сказати, що інформація, яка міститься

и підметі (темі), безумовно, є фоною, адже саме в темі закладений об'єкт, – та фігура, про яку щось повідомляється, про яку надаються коментарі, локалізовані в присудку (ремі). У теорії гештальтів (нім. *Gestalt* – психічна структура, образ цілого) різниця фігура-тло трактується як найпростіша форма перцептуальної організації. Сутність такої різниці полягає в тому, що при сприйнятті будь-якого диференційованого (візуального) поля одна з його частин інваріантно виділяється чітко різним чином; ця частина називається фігурою (англ. *figure*), а все решта – тлом (англ. *(back)ground*). Фігура уявляється як така, що лежить попереду або на ґрунті/основі, який сприймається як континуум за/під фігурою.

Найпростішим прикладом із повсякденного життя, що яскраво демонструє таке явище, є бачені кожним із читачів пам'ятники історичним постатям (фігури), які розміщені на постаменті (фоні/основі). У будь-якому разі, виділення фігури на тлі є автоматичним і універсальним людським механізмом сприйняття як візуального, так і текстового смислового поля. Обов'язковість розмежування фігури-тла при будь-якому сприйнятті дає змогу читачеві/слухачеві інтерпретувати конкретні частини писемного або усного дискурсу як більш помітні, виділені, тобто такі, що виступають фігурою відносно своєї основи – решти тексту [КСКТ: 186]. Систематичні різниці між виділеними та фоновими частинами тексту інтерпретуються як мовний аналог перцептуальної організації візуального поля і складають галузь досліджень теорії основи/підстави [Reinhart 1984: 787].

На рівні речення опозицію суб'єкт-предикат, у термінах актуального членування, прийнято називати темо-рематичними відношеннями. На суперсинтаксичному/текстовому рівні такі відношення іменуються відношеннями топік-комент [Кубрякова 1997]. У дійсності феномен фігура-тло заслуговує на детальніше дослідження. Стара/відома інформація розташована й зосереджена в підметі, який є темою повідомлення, а нова/невідома з попереднього контексту інформація міститься в присудку, який становить рему повідомлення. Саме в силу своєї новизни остання здобуває найбільшої уваги реципієнта, адже вона знаходиться у його фокусі. Однак тематична інформація (про що/кого повідомляється) є ключовою в тому смислі, що вона є відправним моментом, точкою відліку для

інтерпретації смислу всього висловлювання – пропозиції, того, що повідомляється про об'єкт (що повідомляється). Для прикладу проаналізуємо таке речення з тексту:

[1] *Микола ходить щодня до школи.*

Тема – *Микола*, рема – *ходить щодня до школи*. Спершу інтерпретатор сприймає суб'єкт – *Микола*. Оскільки він потенційно (з попереднього тексту) вже міститься в оперативній пам'яті реципієнта, то у фокус уваги потрапляє решта повідомлення. Тобто, можна стверджувати, що фігурою повідомлення є нова інформація. Однак, з іншого боку, ця коментарна інформація немислима без теми повідомлення – суб'єкта: Фігура (*Микола*) рухається щодня відносно тла (*школи*) Інакше кажучи, тема/топiк i рема/комент є невід'ємними елементами, які не існують окремо одне від одного.

Згідно з теорією гештальтів фігура володіє дискретністю, речовинністю, визначеністю, обмежена, значима, знайома, маленька тощо, а тло – дифузне, безформенне, невизначене, нелокалізоване, незначуще, незнайоме, велике і т.п. утворення [КСКТ: 186]. На наш погляд, на рівні висловлювання та дискурсу існує феномен так званого подвійного фокусу – явища двофокальності. Неодмінно, перш ніж досягнути змісту предикату й збагнути зміст усього речення, необхідно ідентифікувати суб'єкт речення – первинну фігуру, яка з плином часу і по ходу читання речення перетворюється, відповідно до біжучості мислительних процесів і зміщення фокусу уваги, на тло, а предикат – на тимчасову фігуру. Із розвитком тексту фігура цього речення (рема) в наступному реченні набуває статусу тла (теми), а предикат наступного речення, відповідно, фігурою і за таким зразком надалі.

Продовжимо наведене вище речення за логікою тексту: *Школа знаходиться неподалік дому.* У цьому реченні, яке разом із попереднім формує текст, *школа* набуває статусу теми – відомої/старої інформації і посідає місце підмета, а *неподалік дому* є новою інформацією – ремою і фокусом уваги. За таким принципом розгортається тематична мережа будь-якого тексту.

На дискурсивному рівні існують випадки, коли зміст одного повідомлення коментує або пояснює зміст попереднього, наприклад:

[2] *Зателефонуй мені, будь ласка, завтра. Бо я не маю змоги тобі подзвонити.*

Проаналізуємо інформацію цих двох висловлень за лінією **стара–нова інформація**. У першому вислові мовець висловлює прохання – мовленнєвий акт з розряду спонукальних або директивів [Щочепцов 1975]. Очевидно, що інформація першого вислову є комунікативно більш значущою в цьому контексті, адже вона сигналізує про актуальну потребу мовця в дії з боку співрозмовника. Інформація у другому висловлюванні за своїм змістом надає підстави, якими керується мовець у своєму попередньому проханні. Мовець припускає, що інформація другого вислову є відомою, є пресупозицією попереднього, тобто припущенням мовця про наявність знань у адресата щодо цього. Отже, вона є фовою, комунікативно відтіненою і виконує функцію тла для виділення фігури – змісту першого вислову. Таким чином, на текстуальному рівні йдеться вже про “екстралінгвістичний об’єкт” [Беллерт 1978; Caffi 1999] – абстрактний компонент вислову (подію, стан справ, дію або процес). І тут зміст не окремого слова, а всього вислову сприймається як фігура (комунікативно значуща/топікальна інформація) або тло (комунікативно відтінена/коментарна інформація).

Таким чином, феномен подвійного фокусу можна пояснити тим, що ці фокуси мають різну природу: перший є когнітивним (семантичним, у розумінні Т. ван Дейка (1978)), оскільки під час сприйняття реципієнт, з одного боку, пізнає об’єкт у його різних іпостасях, наділений різноманітними ознаками; другий є комунікативним (прагматичним), адже інтерпретатор сприймає комунікативний намір продуцента, який простежується в ремі повідомлення, і зосереджується на тому, що повідомляється про об’єкт. Отже, можна стверджувати, що активізація схеми сприйняття триває не стільки синтагматично, скільки паралельно із залученням елементів оперативної пам’яті. Людині властиве стерео-бачення світу: вона має здатність дивитися на реальність двома очима, беручи до уваги як ціле, так і деталі, які, взаємонакладаючись, дають ефект цілісного і водночас дискретного сприйняття об’єктів та їхніх ознак.

Останні дослідження в галузі розпізнавання мовлення й експериментальної фонетики дозволяють говорити про наявність процедур, що розпізнають “знизу вгору” і “згори донизу” [Бондарко 1987]. На основі досліджень професора А.С.Штерн за допомогою

моделі дисперсійного аналізу в застосуванні до результатів сприйняття мовних відрізків нижчих, ніж текст, рівнів удалося виявити, що *сприйняття йде паралельно як по частинах, так і цілісно* [Штерн 1981]. Це доводить тезу про те, що властивістю людського мозку є паралельне сприйняття цілого (фону) та частини (фігури).

Цікава думка висловлена ученим М.М.Болдыревим: “Використовуючи поняття фігури та тла, як їх визначає Р.Ленскер (1987) можна сказати, що значення – це тло, а пов’язаний із цим значенням смисл – фігура. При цьому мовленнєвий смисл – це не лише певна концептуальна характеристика, проте й сам механізм її виділення у межах тієї чи іншої концептуальної ділянки, яка репрезентована значенням слова” [Болдырев 2000: 181]. Отже, при сприйнятті будь-якого мовленнєвого відрізка в свідомості інтерпретатора виникає фон, який є відправним моментом для виведення смислу на його основі. Інакше кажучи, контекст є необхідним тлом (цілим) для віднаходження єдиного смислу (частини) в акті мовленнєвої комунікації. Відтак, на питання про те, чому інтерпретатори в експериментах зі стеження за їх очима за допомогою тахістоскопа при прочитанні тексту зупиняють свій погляд на знаменних словах (іменниках, дієсловах) у 80% випадків [див. Залевская 2000: 243] можна дати таку відповідь.

Уява про “первинні” концепти, що визначають концептуальну систему людини – об’єкт і рух, дають змогу виділити їх ключову значимість при сприйнятті усного та писемного тексту. Сприйняття здатне включатися до процесів вищих рівнів психічного відображення, набувати властивостей вибіркової, цілеспрямованості на об’єкт і рух. Отже, з цього погляду об’єкт виступає фігурою потоку інформації, рух об’єкта (стан) – його траєкторією [Langacker 2000], своєрідним містком, що веде інтерпретатора до фонові інформації. Оскільки об’єкт у реченні виражений, як правило, іменником або іменною групою, а його траєкторія – дієсловом, то, зрештою, тому для інтерпретатора є надзвичайно важливим установити (ідентифікувати) їх, і тільки після цього сприймати і розуміти зміст решти повідомлення.

У цьому зв’язку цікавими видаються деякі поняття когнітивної граматики, запропоновані Р.Лангакром (1987): *концептуальна база,*

профіль, виділеність, траектор, траекторія, орієнтир (англ. *conspicuous base, profile, prominence, trajector, trajectory, landmark*, відповідно).

Концептуальна база є концептуальним обсягом мовної одиниці; *профіль* – частиною бази, з якою одиниця безпосередньо пов'язана. Сутність концепту *виділеність* полягає у відносній значущості одного з елементів/структур відношення, що зумовлюється перцептивно усвідомленою нерівнозначністю виділених та фонових структур (фігури та тла). Відповідно, *траектор* виступає найбільш значущим елементом (фігурою) відношення, а *орієнтир* – найближчим *фоновим* елементом, важливим щодо значення попереднього, увага на якому зосереджується меншою мірою. *Траекторія* являє в ментальності спостерігача (інтерпретатора) шлях руху об'єкта-траектора відносно тла. Про можливість більш абстрактного і широкого використання цих концептів у лінгвістичній моделі інтерпретації вказав Р.Лангакр [Langacker 1997: 5].

У нашому прикладі [1] на рівні речення *траектором/фігурою* є об'єкт Микола, який рухається щодня за певною *траекторією*, яка лінгвістично виражена дієсловом ходить, до іншого об'єкта-орієнтира школи. На рівні тексту (див. приклад [2]) зміст усього вислову (1) постає траектором – більш виділеним екстралінгвістичним об'єктом (дією), а зміст вислову (2) орієнтує реципієнта в підставах, якими керується мовець у своєму проханні, зверненому до реципієнта. Таким чином, зміст вислову (2) містить релевантну, проте фонову інформацію.

Слід додати, що саме від продуцента залежить, який сегмент текстової інформації постане виділеним, а який складе для попереднього релевантний ґрунт. Тому ми притримуємося погляду щодо доцільності розмежування понять виділених (англ. *salient*) та істотних (англ. *relevant*), оскільки істотна, тобто важлива для повного розуміння тексту/дискурсу інформація може складати його фонівий матеріал [КСКТ: 110].

Сприйняття тексту тісно пов'язане з процесами його породження і значною мірою спирається на аналогічні механізми. Але це не “плівка”, яка розкручується в зворотньому напрямку і не дзеркальне відбиття [ЧФЯ: 190]. Механізми сприйняття мають свою специфіку. Сучасна психолінгвістика розвиває тезу про багатоетапність

протікання процесу сприйняття мовлення [Леонтьев 1974; 1979]. Сприйняття тексту проходить на кількох рівнях: рівень безпосереднього сприймання знакової форми тексту, рівень розуміння смислу, рівень цілісної структури. Сприйняття починається з ототожнення окремих смислових блоків тексту – словосполучень, окремих слів. Це свого роду поетапний переклад мовлення, що сприймається на смисловий код (універсально-предметний код – УПК). Поява міжмови зумовлена неминучим компромісом при перекладі між адекватністю та прийнятністю [Залевская 2000: 47]. На думку М.І.Жинкіна, важко розмежувати, де закінчується сенсорика і починається інтелект. Сенсорика й інтелект – механізми для прийому та перероблення інформації [Жинкин 1973: 71]. *Внутрішнє мовлення*, є необхідним транслятором для взаєморозуміння й реалізується через УПК, який має загальну структуру для обробки не лише вербальної інформації, а й інформації про дійсність, що надходить через різні органи чуття. Завдяки УПК сприймач мовлення перетворює її в модель відрізка дійсності, про який повідомляється, і виникає денотат, усвідомлення якого відповідає акту розуміння [Жинкин 1982: 80]. Внутрішнє мовлення є механізмом перекладності як властивості людської мови, але не лише при перекладі з однієї мови на іншу: сприйманий текст завжди перекладається на внутрішнє мовлення, що є необхідним для ідентифікації денотата.

Як свідчить аналіз комплексних ознак тексту й ознак речень [Мурзин, Штерн 1991], сприйняття тексту залежить від упізнання (ідентифікації) речень. У той же час ідентифікація речень залежить від контексту, від цілого тексту (точніше – від цілісності тексту, що формується). Таким чином, сприйняття характеризується складною взаємодією частин і цілого.

3.3. Рівневність процесу сприйняття

Уже близько ста років тому в психології затвердилося положення про те, що процес сприйняття носить рівневий (ступеневий) характер. Психолінгвісти також говорять про рівні при сприйнятті мови (в основному – усній). Всебічному аналізу рівневості сприйняття

присвячена робота І.О.Зимньої [Зимняя 1976: 5-33]. У сучасній психології найбільш поширене виділення трьох рівнів сприйняття мови – сенсорного, перцептивного і смислового. Перший, як правило, співвідноситься в лінгвістиці зі звуковим рівнем (ізольованих звуків), другий – із словесним (ізольованих слів) і третій – із текстовим [ПС: 59].

Оскільки комунікація здійснюється за посередництвом тексту (окремим випадком тексту може стати речення чи слово), осмислення є необхідним рівнем сприйняття мовлення, що знаходиться у складних відношеннях, із нижчими рівнями, зокрема, і спирається на них (І.О.Зимняя, Ф.Кайнц, Р.І.Павільоніс, С.Л.Рубінштейн).

Сприйняття тексту (смысловий рівень) також може бути “розщеплено” на ряд підрівнів. Деякі автори пропонують виділити три таких підрівні. Наприклад, Ю.Н.Караулов пише про розуміння задуму автора (підтексту), концепції тексту і змісту слів тексту та їх з’єднань [Караулов 1987: 51-52]. Логічно припустити, що при сприйнятті тексту виділяні також усі підрівні смислового сприйняття. Але таке перенесення було б занадто прямолінійним. Адже йдеться про якісно інший феномен: рівневість лінгвістична зв’язана єдиною мовною практикою, а рівневість (точніше – підрівневість) смислового сприйняття залежить передусім від мотивації, мети.

У сучасній психолінгвістиці існують три теорії сприйняття на слух. Основною тезою акустичної теорії є ступеневе сприйняття реципієнтом потоку мовлення з подальшим упізнанням ланцюга сегментів і “переписування” такої послідовності в якості одиниці нижчого рівня (наприклад, звуки формують склади, а склади – слова). Згідно з дослідженням [Norris, Cutler 1988] склади ідентифікуються швидше, ніж окремі фонемні, що дозволяє зробити висновок: саме склад, а не фонема, вважається мінімальною одиницею сприйняття усного мовлення.

Р.Стернберг [Sternberg 1996] з урахуванням сучасних досліджень у цій галузі робить розподіл низки підходів до цієї проблеми на два основні напрями: пасивні теорії і активні теорії. Сутність перших полягає в підході до сприйняття на слух за принципом “знизу–вгору”, тобто вони акцентують увагу на розпізнанні ознак на сенсорному рівні, без когнітивної обробки. На відміну від них, представники активних

теорій притримуються погляду про задіяність когнітивних процесів сприйнятті, зокрема, впливу очікувань слухача, оперативної та семантичної пам'яті та, звісно, контексту (лінгвістичного та позалінгвального). Про активний характер процесів сприйняття мовлення зазначав ще С.Д.Поліванов (1968), який зробив висновок, що між сприйнятою інформацією та елементами пам'яті людини існує постійна взаємодія.

3.4. Інтерпретація

3.4.1. Типи інформації

У теорії релевантності Д.Шпербера, Д.Уїлсон (1986) проводиться розмежування між *концептуальною* й *процедурною* інформацією. Це – психолінгвістичне розмежування, відповідно до якого концептуальна інформація сприяє конструюванню концептуальних репрезентацій, а процедурна – обмежує кількість можливих умовиводів на основі пропонованої концептуальної інформації. У більшості останніх робіт, присвячених теорії когніції визнаються два чинники: а) обробка інформації залучає певну кількість ментальних зусиль із боку інтерпретатора; б) збільшення ментальних зусиль реципієнта знижує успішність досягнення ним бажаного ефекту. Як наслідок, багато авторів когнітивних теорій – теорії ментальних моделей Ф.Джонсон-Лерда [Johnson-Laird 1983], модулярна гіпотеза Дж.Фодора [Fodor 1983], теорія релевантності Д.Шпербера, Д.Уїлсон [Sperber, Wilson 1986] постулюють, що обробка інформації інтерпретатором ґрунтується, з одного боку, на потребі реципієнта досягти успішних результатів, а з іншого – потребою зробити це економно, тобто з якомога меншими зусиллями. Д.Уїлсон і Д.Шпербер описують підґрунтя розмежування концептуальної і процедурної інформації так: “Розуміння залучає як *конструювання*, так і *маніпулювання* концептуальними репрезентаціями. Висловлювання таким чином вважається як таке, що передає два базові типи інформації: концептуальну та процедурну, тобто інформацію *про* репрезентації, які належить інтерпретувати, та інформацію *щодо*

способів маніпуляції ними” [цит. за Nicolle 1996: 2]. Таким чином концептуальна інформація дає поштовх до утворення концептуальних репрезентацій, які забезпечують підґрунтя умовивідним процесам при інтерпретації висловлювань. Натомість, процедурна інформація накладає обмеження на умовивідні реакції на концептуальні репрезентації. Отже, вся вербальна інформація розподілена на два основних типи; проміжкового інформаційного типу не існує.

Уперше поняття “процедурної інформації” було введено в науковий обіг Дайаною Блейкмор [Blakemore 1987]. Дослідниця застосувала це поняття для опису функцій дискурсивних конекторів *so, after all, but* (укр. *тому, зрештою, проте*) [Blakemore 1996]. Ці елементи мають функцію обмеження умовивідної операції при обробці пропозицій. Вищезгадані мовні одиниці суперечать умовам істинності пропозиції, адже вони не належать до складу пропозицій і, відповідно, не передають концептуального змісту. Уведення таких мовних одиниць у текст/дискурс має ефект зменшення ментальних зусиль із боку інтерпретатора щодо встановлення ним логічних відношень між висловлюваннями/реченнями дискурсу/тексту, чим підвищується релевантність сказаного й успішність інтерпретації тексту/дискурсу. Наведемо приклад доцільності введення в текст дискурсивних маркерів – носіїв процедурного змісту:

[3] (1) *Олеся може придбати цей дорогий телевізор.* (2) *У неї є гроші.*

Ці речення можна зрозуміти по-різному: *Олеся може придбати телевізор, бо в неї є гроші.* Друга інтерпретація: *Олеся може придбати телевізор, отже в неї є гроші.* Таким чином, цей елементарний приклад ілюструє, як відсутність певного дискурсивного маркера – *бо, отже* – впливає на процедуру інтерпретації висловлювань у послідовності: чи-то зміст пропозиції (1) належить інтерпретувати як висновок, підставою для якого є зміст пропозиції (2), а чи навпаки, коли пропозиція (1) є підставою для висновку в пропозиції (2) [Засекін 2001]. Хоча імпліцитність зв'язків між висловлюваннями не завдає значних перешкод для комунікації, вона здатна ускладнити інтерпретаційний процес реципієнта, що, в свою чергу, впливає на ступінь релевантності інформації для останнього [див. Brown, Yule 1996: 212-233]. Отже, відсутність у розпорядженні

реципієнта вербальної інструкції – дискурсивного маркера-носія процедурного змісту, очевидно, здатна ускладнити інтерпретативний процес, іноді досить суттєво.

Окрім дискурсивних маркерів деякі автори пропонують включити до складу мовних одиниць-носіїв процедурного змісту також маркери модальності, часу та аспекту – особові займенники, аналітичні форми дієслова (в українській – вставні слова/вирази, доконаний/недоконаний вид дієслів; в англійській – часові форми дієслова, доконаність/недоконаність дії) [Nicolle 1998]. На наш погляд, до розряду носіїв процедурного змісту, як не дивно, варто включити також дієслова, адже саме вони встановлюють зв'язок між підметом та прямим або непрямым додатком у реченні. Наприклад:

[4] *Учора Микола пішов у театр.*

У цьому реченні семантика дієслова показує адресату, що суб'єкт (*Микола*) рухався в минулому (*учора*) до певного об'єкта (*театр*).

У термінах когнітивної граматики Р.Лангака (1987) суб'єкт *Микола* – це “траєктор” (фігура), який рухався по заданій *траєкторії*, що експлікується дієсловом *пішов* відносно орієнтира (тла) – *театр*. Отже дієслово показує реципієнту, як отримати субпропозиційну концептуальну репрезентацію, даючи інструкції реципієнту щодо ідентифікації пропозиційних форм. Дієслово є слідом від траєкторії руху об'єкта [Кубрякова 1997]. На текстовому рівні носіями процедурного змісту є дискурсивні маркери, функція яких покликана на індикацію когезії (зв'язності) та когерентності (цілісності) тексту/дискурсу. На рівні речення такими одиницями виступають дієслова, займенники [див. докладніше Nicolle 1998]

3.4.2. Інтерпретація тексту/дискурсу

Інтерпретація – це когнітивний процес і водночас результат у встановленні смислу мовленнєвих і/або немовленнєвих дій. Інтерпретація уявляється як процес, який має свої результати, однак для його здійснення необхідна презумпція інтерпретованості об'єкта.

Вираз, що постав об'єктом інтерпретації, піддається реконструкції: відновлюється шлях, яким було побудовано цей вираз. Соціальна й особистісна мотивації автора виразу також можуть входити до такої реконструкції [КСКТ: 31]. Поняття “інтерпретація” та “розуміння” ми розглядаємо як синонімічні, оскільки елементарна процедура, здійснювана в межах кожного модуля розуміння умовно називається інтерпретацією [Ор. cit: 124].

Існує розмаїття моделей інтерпретації/розуміння. Одна з них, запропонована представником дискурсивної психології В.Кінчем, є актуальною для нашого дослідження. Модель отримала назву “конструктивно-інтегративної моделі тексту” [Kintsch 1998]. Автор виділяє дві стадії розуміння тексту: конструктивну, яка трактується нами як процес, і інтегративну – результат. Протягом першої стадії відбувається активізація загальних знань інтерпретатора, а також знань мови й семантики. Такі знання “оживають” завдяки відомим концептам, включеним у висловлювання, а також змісту символів пам'яті. В.Кінч вказує на різноманітність “пластів” кожного символу. Це, передусім, поверхнева форма, яка містить у собі правильний синтаксис висловлювання. По-друге, – це пропозиційна база, яка передає точний зміст пропозиції вислову. По-третє, – це ситуаційна модель, яка вводить реципієнта до мікросвіту тексту. Автор зауважує про необхідність подальшого дослідження компонентного складу символів. Науковий пошук повинен спрямовуватися на вивчення домагань і відношень автора дискурсу, його інтенціонального значення та розмаїття перспектив учасників дискурсу. Результати цих досліджень допоможуть виявити компонентний склад символів, збагнути психологічні механізми активізації знань, створити програму керування процесом розуміння дискурсу. Інтегративна фаза моделі В.Кінча оперує вже великою кількістю активізованих символів. По мірі активізації активована зона розширюється, однак в окремих вузлах сітки збудження досягає своєї межі. З часом має місце згасання активації, так що збудження всієї сітки мозку не спостерігається.

Розуміння дискурсу не зводиться лише до його трансформації в ментальності реципієнта. Як свідчить аналіз результатів експериментальних досліджень у контексті когнітивної психології [Величковский 1982], в ряді глобальних моделей розуміння головним

елементом репрезентації є дієслово, яке задає фрейм, схему або список глибинних семантичних ролей для решти граматичних одиниць. У пропозиційних репрезентаціях закодовано достатньо інформації, аби забезпечити розуміння та відтворення дискурсу. Ці репрезентації є економним засобом уявлення дискурсу. Саме вони слугують основою для побудови ментальної моделі, структура якої аналогічна стану справ, описуваних дискурсом. Якщо трактувати дискурс як текст, що містить роздуми, то є текст, у якому фіксується деякий “хід думки” [Ишмуратов 1994]. При інтерпретації тексту/дискурсу, необхідно, передусім, позначити концептуальні контури самої цієї думки (об’єкт) і її процесуальний розвиток (рух). Думка дискурсу – це його концептуальний об’єкт, на якому фокусується увага інтерпретатора. Концептуальний об’єкт може існувати як опис, загальне поняття тощо. Хід думки або, інакше кажучи, рух концептуального об’єкта репрезентується у вигляді когнітивної події. Таким чином, когнітивна подія дискурсу – це рух концептуального об’єкта у визначеному інтервалі умовного часу інтерпретатора, який актуалізується в його свідомості завдяки його знанням та попередньому досвіду [Засекина 2001].

Цікавим є погляд Дж.Серля щодо залежності людської інтерпретації від досвіду [Searle 1995: 132-137]. Автор виділяє декілька функцій досвіду при інтерпретації:

Досвід дає поштовх лінгвістичній інтерпретації. Інтерпретація змісту будь-якого речення залежить від рівня здатності нашого досвіду. Людина одразу та без зусиль здатна інтерпретувати зміст речень належним стереотипним шляхом. Наприклад, у реченнях *На стелі сидить муха; За столом сидить дитина; Картопля довго сидить у землі; Він сидить у в’язниці* дієслово *сидить* зберігає спільне значення в усіх реченнях, проте ми не інтерпретуємо їх на рівні чисто семантичного змісту, тобто буквально. Варто зауважити, що для англомовних інтерпретаторів *муха не сидить на стелі, а стоїть: A fly stands on the ceiling*, що свідчить про різницю в описі стану цього об’єкта, зафіксованого в досвіді носіїв відмінних культур, і таких прикладів є безліч.

Досвід дає поштовх перцептуальній інтерпретації. Маючи конкретний досвід, людина здатна бачити речі як представники певних категорій. Якщо ми подивимось на малюнок, запропонований

Л. Вітгенштейном (рис. 3.1), зображену фігуру можна побачити як качку, що дивиться ліворуч, або як кролика, який дивиться праворуч угору. Людина здатна сприймати фігуру або як качку, або як кролика, оскільки вона переносить на цей перцептивний стимул свої вміння, зафіксовані в досвіді. У цьому випадку ми здатні застосовувати певні категорії. Інтерпретатор зіставляє сприйманий об'єкт із вже знайомою з досвіду категорією.

Рис. 3.1.

Наведені вище дві головні функції досвіду поширюються на свідомість.

Досвід структурує свідомість. Наш свідомий досвід приходить до нас із аспектом знайомості. Навіть якщо людина знаходиться в чужій місцевості – чи-то в американських джунглях, чи-то в Африці, де люди носять дивний одяг, і їхні будинки виглядають дуже несхожими з українськими аналогами, ми все одно визначаємо всі ці речі як одяг та помешкання. Якщо ми інтерпретуємо текст фантастичного роману, в якому йдеться про небачені нами апарати чи нечувані явища ми неодмінно порівнюємо їх з еталонами, які іберігаються в нашому досвіді, і модифікуємо уяву про них на основі пропонованих описів їх форм або функцій. Сюрреалісти прагнули підірватися від реальності, зображуючи на своїх картинах небачених, наприклад, триголових жінок чи незвичних годинників. Утім, в очах глядача потвора залишається жінкою, а дивний годинник, хоч і незвичний, – годинником.

Досвіду властиві "драматичні" категорії. Він має не лише епізодичне включення, як у розглянутих вище прикладах, а й динамічне включення, якщо ми маємо справу з серією послідовних подій. Інакше кажучи, ми сприймаємо не лише ті чи інші об'єкти або речі як будинки,

люди, одяг, а й маємо певні сценарії очікувань щодо їх взаємодії, якими користуємося в повсякденному житті. Наприклад, ми знаємо, що відбувається в палаці урочистих подій, а що в ресторані. Більше того, ми маємо серії очікувань щодо ширших категорій, зокрема, категорії церемонії шлюбу, виховання дітей, навчання в університеті і т.і.

Досвід формує стани готовності. У певній життєвій ситуації людина готова побачити чи почути саме те, а не інше. Наприклад, селі ми бачимо одно-або двоповерхові хати, а не хмарочоси. У лісі ми звикли бачити дерева, а не готелі, ресторани, торговельні центри, ринки тобто типовий урбанізований пейзаж. Коли професор читає лекцію студенти з досвіду знають, що він/вона не буде проглядати меню, або замовити якусь страву. Читаючи роман про любов, ми не готові прочитати звіт про перебування космонавтів на орбіті. Такі речі іноді трапляються, і ці явища мають гумористичний і несподіваний ефект, який нерідко використовується в анекдотах, у романах, як наприклад у добре відомому нашим читачам творі Льюїса Керолла "Аліса в країні чудес". Отже, компетенція людини визначає "набір готовностей", які структурують характер її досвіду.

Досвід впливає на мотиваційні особливості комунікантів. Зміст мотивації достатньо легко визначається відповідями на запитання: Що людина хоче? До чого вона прагне? Що вона може? Відповіді на ці питання є джерелами мотивації. Протягом визначення предмета, на який спрямоване прагнення, мотиви усвідомлюються і стають свідомими. Ці мотиви адекватно відображають рушійні сили діяльності людини. Спрямованість прагнень завжди має предметний зміст, оскільки вони спрямовуються на певний, визначений предмет. Тому досвід мовця відповідно до цього предмета буде глибшим та яскравішим.

Досвід регулює певний стиль поведінки комуніканта. Люди можуть сміятись за певних обставинах і бути серйозними за інших; повинні дотримуватись певної дистанції зі своїм співрозмовником або можуть розмовляти з ним фамільярно. Класифікація форм поведінки та інтерпретація їх причин відповідно до існуючих зразків у межах досвіду є соціальними стереотипами. Тобто стереотипізація виникає як наслідок узагальнення власного досвіду людини, до якого приєднуються знання, отримані з різних джерел. Якщо стереотипізація

ґрунтується на об'єктивній інформованості мовця, то вона відбиває мовний рівень пізнання людини людиною, інакше кажучи, створює оптимальні умови для формування дискурсу.

Подібно до досвіду, який акумулюється в людини поступово і сліди якого відкладаються в пам'яті в цілісність, інтерпретація оточуючої дійсності й текстів, як відбитків такої дійсності, чутлива до послідовності, ґрунтується на цілісності й зв'язності. Ці текстові параметри є умовою оптимального розуміння будь-якого тексту.

3.4.3. Цілісність і зв'язність тексту

Цілісність і зв'язність (у сучасних вітчизняних лінгвістичних працях вельми часто фігурують транслітеровані з англійської терміни *когерентність* і *когезія* – *coherence & cohesion*, відповідно) досліджувалися окремо в процесі інтерпретації тексту, що, очевидно, є прийнятним [Норман 1983: 22], передусім тому, що існують тексти з повною чи частковою відсутністю одного з цих параметрів. Однак така автономність отримала експериментальне обґрунтування: з одного боку, інтерпретатори запам'ятовують структуру тексту і користуються нею при відтворенні тексту, змінюючи всередині семантичну інформацію; а з іншого боку, вони найчастіше не роблять аналізу структури, тобто зв'язності, й асоціативним шляхом конструюють зміст за окремо пізнаними лексемами. Оскільки головне для комунікантів – передати і сприйняти інформацію про предмет комунікації (тобто цілісність), можна говорити про відносну незалежність цілісності від зв'язності. Таку особливість тексту можна розкрити, досліджуючи сприйняття тексту дітьми й іноземцями: синтаксичний аналіз при цьому збитковий, але відносно вірне сприйняття тексту існує [Таулог 1976: 140-143].

Утім, нам видається, говорити про повну автономність цілісності і зв'язності не можна. І постійне вживання визначення “відносна” в цьому контексті не випадкове. Не можна забувати, передусім, про певну залежність цілісності від зв'язності в нормальних умовах спілкування. Про це пише, наприклад, О.О.Леонтьєв:

“Зв’язність є умовою цілісності” (цит. за [Зимня 1976: 46]). Відомий лінгвіст І.Р.Гальперін дотримується схожого погляду. Когезія дослідник вважає швидше логічною, а інтеграцію (цілісність – прим. Авт.) – психологічною категорією; когезія – синтагматичною, інтеграція – парадигматичною. Інтеграція детермінована не лише когезійно, а й асоціативно, прагматично-інтенційно й екстралінгвістично [Гальперін 1981].

Деякі дослідники вважають, що синтаксичному аналізу належить провідна роль у розумінні тексту. Так, Б.Ю.Норман пише, що “найважливішою умовою сприйняття тексту є аналіз синтаксичної структури висловлювання” [Норман 1983: 20]. Але зумовленість цілісності зв’язністю не має абсолютного характеру. При сприйнятті великих зв’язних текстів зростає опора на зв’язність (зовнішній і внутрішній синтаксис, частотну організацію, засоби виділення) у тому випадку, якщо з огляду на різні причини осмислення ускладнене. Коли ж текст організований із псевдолексем, представником цілісності на досить абстрактному рівні стає значення синтаксичної конструкції (семантика синтаксису).

Узагальнюючи сучасні психолінгвістичні концепції щодо поняття когерентності, можна сказати, що цілісність – це узгоджувальне відношення між відповідними попередньо отриманими знаннями реципієнта та інформацією, що надходить [van de Velde 1992: 27]. Перцептивна обробка візуальних даних, наявних у висловлюваннях, є точкою відліку інтерпретації. Під час інтерпретації тексту інформація, яка надходить і на яку реагує реципієнт, може узгоджуватися, гомто бути семантично конгруентною з його попередніми предметними або фоновими знаннями. У цьому разі інтерпретатор включає таку інформацію без трансформацій до власного тезаурусу. Однак є випадки, коли по ходу читання інформація не узгоджується, гомто є несумісною з наявними знаннями адресата. У такому разі для нього існує альтернатива: реорганізація нової інформації з метою її сполучення зі старими/накопиченими знаннями або ж реорганізація наявних знань відповідно до пропонованого автором тексту інформації. Як правило, ментальна репрезентація, яка виникає на основі таких трансформаційних процесів, являє приклад організації

інформації [van de Velde, 22-23]. Безумовно, така реорганізація вимагає витрати великої кількості психічної енергії і часу, що, відповідно до принципу релевантності Д.Шпербера, Д.Уїлсон (1986), не економічна і знижує важливість (релевантність) сказаного автором.

Адекватна інтерпретація висловлювань дискурсу вимагає знання попереднього контексту, оскільки дискурс – це послідовність висловлювань, у якій семантична інтерпретація кожного висловлення залежить від інтерпретації висловів у послідовності [Беллерт 1978: 172]. Інакше кажучи, основою адекватного розуміння вислову в дискурсі є цілісність зв'язків між сегментами дискурсу. Когерентні відносини варто розглядати як психологічні сутності, оскільки вони моделюють когнітивні механізми, якими оперує продуцент і реципієнт по ходу інтерпретації дискурсу [Knott, Sanders 1998: 138]. Коли реципієнт інтерпретує текст, він конструює репрезентацію інформації, що міститься в тексті. Головною особливістю такої когнітивної інтерпретації є те, що вона інтегрує окремі пропозиції, виражені в тексті, в цілісність так само, як інша репрезентація конкретної ситуації в реальності залучає деяку кількість окремо сприйраних подій або фактів. Таким чином, установлення когерентних відносин у тексті є частиною процесу його розуміння.

Однак виникає проблема видової класифікації цих відношень. Ми погоджуємося з поглядом А.Кнотта і Т.Сендерса щодо існування обмеженої кількості видів відношень когерентності [Op.cit: 140], зокрема каузальних (причинно-наслідкових) та доповнювальних. Таке представлення визначається на основі виведення чотирьох когнітивних примітивів, загальних для всіх відношень когерентності:

- 1) базова операція;
- 2) джерело когерентності;
- 3) полярність;
- 4) порядок розташування сегментів.

Під час інтерпретації реципієнтом дискурсу його базовою операцією є встановлення причинних й доповнювальних відношень, або, в термінах Б.Варвік, гіпотактичних й паратактичних (підрядних і сурядних – прим. Авт.) відношень [Wervik 1996: 10]. Із погляду джерела когерентності, будь-яке відношення є когерентним на семантичній або прагматичній основі. Якщо висловлювання

співвідносяться в термінах їх семантики, пропозиційного змісту, та відношення вважається семантичним. Якщо ж висловлення співвідносяться в термінах прагматики, їх іллокутивної сил відношення між ними класифікуються як прагматичні. *Полярність* відношення є позитивною за умови, якщо базова операція поєднує стверджувальний зміст двох послідовних висловів; негативною, якщо зміст одного вислову поєднується із запереченням змісту наступного. В останньому випадку зміст другої пропозиції послідовності порушує очікування інтерпретатора, які логічно випливають із змісту першої. Наприклад:

[5] *Учора “Динамо” грало погано. Однак команда завдала нищівної поразки супернику.*

У цьому тексті на основі змісту першої пропозиції логічно очікувати, що “Динамо” в результаті програло. Проте, другою пропозицією мовець порушує очікуваний логічний умовивід реципієнта інформації, адже, незважаючи на погану гру, команда врешті-решт виграла. Тому полярність відношення між двома реченнями негативною.

Базовим порядком висловлювань є відношення причина наслідок. У іншому разі, коли вектор відношення є протилежним (наслідок – причина), порядок слідування висловлювань у дискурсі – небазовий. У повсякденному житті людина інтерпретує події як такі, що мають наслідки. Ці наслідки є, в свою чергу, причиною для наступних подій, що мають власні наслідки/ефект. *“Необережне поводження з вогнем (причина) може призвести до пожежі (наслідок)”*, – написано на плакатах, у під’їздах будинків. Тобто, наше життя складається з безперервного причинно-наслідкового ланцюга (подій), який вважається нормальним плином речей у часі. У наведеному нижче прикладі – фрагменті метеорологічного повідомлення – цей базовий порядок порушений:

[6] (а) *Погода в Україні сонячна й тепла.* (б) *Над країною утворився потужний антициклон.*

Реципієнт інформації прикладу інтерпретує зміст речення (а) як наслідок (*сонячно й тепло*), який впливає із змісту речення (б) який, відповідно, є причиною (*утворення антициклону*). Таким чином, порядок розташування висловлювань у цьому тексті

небазовим. Слід додати, що в таких випадках реципієнт витрачає більше часу на обробку інформації, ніж тоді, коли зберігається нормальний (базовий) порядок *причина – наслідок*.

Концепція розгляду дискурсивних відношень як психологічних конструктів, які передаються від автора до реципієнта за посередництвом дискурсу, має досить вагомі підстави. Учасники комунікативної взаємодії використовують ці когнітивні конструкти, модельовані відносинами, під час інтерпретації взаємних комунікативних внесків. Більшість відношень у дискурсі легко ідентифікуються реципієнтом, тому їх експліцитність має необов'язковий статус. Однак не всі види відношень можна без ускладнень установити в тексті, оскільки вивідність певного відношення залежить власне не від його характеристики, а від контексту й фонових знань реципієнта інформації. Особливо проблематичним є встановлення таких відносин у діалогічному дискурсі, якому властива спонтанність, організація “по ходу” і незапланованість мовних кроків комунікантів. Відтак, існують способи для експлікації кожного з цих конструктів у поверхневому тексті. Мова, як живий організм, чутливий до потреб її користувачів, володіє резервом одиниць, покликаних саме для ідентифікації індивідуальних мовленнєвих відношень. Тому мова, яка є до того ж і економним утворенням, пропонує в розпорядження мовців одиниці, які пройшли шлях “функціональної переорієнтації” [Левицький 1998: 284] для виконання функцій маркування, підтримки когерентності дискурсу. У лінгвістичній літературі ці мовні елементи отримали назву дискурсивних маркерів [Schiffirin 1987].

Джерелами походження дискурсивних маркерів виступають категорії сполучників (укр. *тому, оскільки, але, і*; англ. *so, because, but, and*), прислівників (укр. *тепер, таким чином, утім*; англ. *now, thus, anyway*), дієприкметникових зворотів (укр. *що стосується X/ щодо X*; англ. *speaking of / talking about X*), суб'єктно-предикатних конструкцій (укр. *знаєте / бачите / розумієте*; англ. *you know / see*;) та ін. Ці та багато інших одиниць частково втратили свій первинний концептуальний зміст і набули при цьому процедурний зміст [див. § 3.4.1.], демонструючи перехід до парадигми дискурсивних маркерів.

Таким чином, будь-який дискурс – усний чи писемний – когерентним. Формування послідовного дискурсу залежить від того, які комбінації виникають під час взаємодії його компонентів пов'язаних з партнерами комунікації, темою і предметом спілкування, комунікативною ситуацією. Комуніканти центральними компонентами дискурсу, мовними особистостями детермінованими сукупністю ментальних, психічних, емоційних оцінних та прагматичних ознак. Мовні особистості, які ведуть діалог і традиційно поділяються на мовців та адресатів, беруть участь у динамічному підприємстві з конструювання когерентності у бесіді активно “домовляються” щодо неї [Lenk 1998: 246]. Таке “динамічна взаємодія” триває поряд зі спільним “творенням значення”, у термінах Дж.Томас, яка відзначає, що “значення само по собі не є інгерентною властивістю слів і не генерується лише мовцем або окремо слухачем” [Thomas 1995: 22]. Розпізнання інтенції мовця так само є динамічним підприємством, як конструювання значення.

Наприклад, діалогічне мовлення, зберігаючи основні риси дискурсу, зокрема категорію когерентності, володіє унікальною внутрішньою логікою, яка в деяких аспектах відмінна від логіки побудови монологічного різновиду дискурсу. Бесіду, яка вважається еволюційно пріорною формою мовної комунікації, не слід розглядати як спонтанний, неорганізований та непослідовний конструкт, хаотично нагромадження мовних одиниць різних рівнів або вищу форму полісемії, не підпорядковану нормам побудови тексту/дискурсу. Нам видається, що адекватна інтерпретація мовних явищ у структурі діалогу можлива з когнітивно-прагматичних позицій, тобто через підхід до нього, з одного боку, як до когнітивної сутності, з “орієнтованими назовні характеристиками” [Кубрякова 1997: 247], з іншого боку, як до динамічного явища з внутрішньосистемними, поведінковими характеристиками, оскільки “акт мовлення знаменує собою роботу з інформацією” [Op. cit.: 248] і є, в цьому зв'язку, когнітивним феноменом. Отже, діалог – це інтерактивний процес безперервного обміну інформацією, який протікає при наявності як мінімум двох учасників, що інтерпретують взаємні комунікативні внески і спільними зусиллями розробляють когерентну структуру розмови, в кожний

точний момент “домовляються” [Thomas 1996: 122] щодо неї.

Проте дослідник, однаково як і слухач, не володіє прямим доступом до ментальності мовця, його реальних мотивацій. Ми маємо справу лише з тим, що реально повідомляється, і робимо висновки про глибинні когнітивні операції тільки на основі поверхневих сигналів.

Когерентність є базовою умовою інтерпретації тексту, тобто розуміння дискурсу ґрунтується на конструюванні когерентності, яка, в свою чергу, має ступеневу основу [van de Velde 1992: 28]. Отже, ступінь розуміння реципієнтом інформації продуцента залежить від ступеня смислової спаяності комунікативних внесків останнього.

3.5. Породження мовлення

Породження мовлення є процесом мовленнєвої діяльності, який полягає в плануванні й реалізації мовлення в звуках або графічних знаках [КСКТ: 129]. У найбільш загальному розумінні першопричиною породження тексту є позамовні ситуації, в яких має місце оформлення наміру (здуму, комунікативного завдання) вступити в комунікацію. Після цього задум кодується відповідними мовними засобами. До того, як побудувати вислів, людина за посередництвом УПК будує смисловий кістяк тексту, тобто *програмує* мовленнєве висловлювання. На другому етапі вступають у дію механізми переходу від програмування до реалізації програми: смисл оформлюється в граматичні й синтаксичні структури. На третьому етапі породження граматичні конструкції заповнюються словами, і продуцент вступає у фазу контролю, на якій він/вона усвідомлено заповнює загальну синтаксичну схему й коректує вибір лексики. У цій фазі мовець готовий до власне реалізації висловлювання.

В. Левелт вважає за необхідне розмежовувати дві фази планування висловлювання: *макропланування* та *мікропланування*. У ході *макропланування* продуцент відбирає і формує інформацію таким чином, щоб її вираження було придатним засобом для передачі інтенції (здуму); під час *мікропланування*

він виділяє “дане” і “нове”, визначає “топік” і “фокус”, внаслідок чого з’являється структурована інформація – *повідомлення*, яке потрібно передати якимось висловом [Levelt 1994]. По ходу реалізації плану змінюються і ресурси автора, пов’язані з темою, об’ємом мовлення, характеристиками потенційних (породження писемного дискурсу) і реальних адресатів (породження усного дискурсу), метою, стилем подавання, часом, який має в розпорядженні продуцент. При продукуванні усного мовлення мовець може “on-line” оцінювати реакцію слухача; планування мовлення й реалізація плану протікають майже паралельно [КСКТ: 132]. Як зазначають Г.Браун, Дж.Юл (1983), у процесі спілкування при породженні вислову-реакції на комунікативний внесок партнера мовець повинен діяти в межах запропонованого співрозмовником топіка/теми, аби уникнути конфлікту. Тому при породженні кожного наступного вислову мовець, усвідомлюючи, що його/її внесок може бути несумісним із темою попередніх комунікативних внесків партнера, планує свій вислів так, щоб він узгоджувався, інтегрувався у вже встановлену тему або був сумісним із нею [Brown, Yule 1983: 90-94]. Слід додати, що така поведінка мовців у фазі планування при породженні мовлення має місце, якщо їх діалог володіє рисами кооперативності [див. докладніше Грайс 1985].

У межах лінгвістики тексту відстоюється теза про одночасне горизонтальне і вертикальне розгортання тексту – в плані породження. Так, Т.М.Ніколаєва пише: “Для опису текстової сутності ми можемо говорити про існування двох моделей породження: *вертикальної*, – ієрархічної, і *горизонтальної*, – ланцюжкової” [Сахарный 1989]. Аналізуючи роботи закордонних авторів, вона дійшла висновку, що всі моделі опису тексту мають чотири типи:

- 1) модель вертикального породження граматичної орієнтації;
 - 2) модель вертикального породження подійної орієнтації;
 - 3) модель горизонтального породження граматичної орієнтації;
 - 4) модель горизонтального породження подійної орієнтації
- [Ibid.].

Т. ван Дейк, В.Кінч вважають, що на теперішній момент шука не має конкретних даних щодо продукційних стратегій. Хоча ці операції та їх упорядкування різняться від тих, які використовуються в процесі розуміння, навряд чи користувачі мови володіють абсолютно різними та незалежними системами стратегій [ван Дейк, Кінч 1988].

На думку психологів, існує емотивно-мотиваційний етап породження мовлення, який полягає в тому, що виникає думка-емоція, в якій людина переживає свою потребу й вербалізує зміст своєї психічної діяльності. Одним із безпосередніх компонентів думок-емоцій є інтонація, ритм. На цей момент експериментально засвідчено, що емоційний стан та мовленнєва інтонація дуже тісно пов'язані [Горелов 1987: 145]. Використання мовних засобів у процесі породження тексту залежить не лише від мотивів продуцента. У такій же мірі це залежить від особистісної значущості для автора комунікативної задачі, зокрема, від прагматичної мети. Вибір адресантом конкретних засобів значною мірою визначається уявою про адресата. У свідомості відправника одержувачем може бути не лише людина або група осіб, а й також узагальнені особистісні властивості – соціальний статус [див. Карасик 1992], “тип” інтелекту, характеру тощо. У будь-якому разі, до уяви про адресата включаються ті властивості та якості особистості, які здатні адекватно вплинути на адресата, що вербально втілюються засобами мови.

Головним завданням мовця/автора при породженні тексту, на погляд Т.ван Дейка, В.Кінча, є побудова такої макроструктури, як семантичний план тексту, що складається з елементів спільного знання і особливо з елементів ситуаційної моделі (знання адресата, мотивації, минулі дії ті наміри, комунікативний контекст). Після створення макроплану наступним важливим завдання є стратегічне керування текстовою базою на локальному та лінійному рівні. Відповідно до характеру стратегії розуміння слід припустити, що утворення локальної пропозиції та формулювання локальної поверхневої структури відбувається не після утворення повних семантичних макроструктур або локальних пропозицій. Мовці, очевидно, починають формулювати речення перед побудовою

повної семантичної репрезентації речення; те ж саме стосується більш глобального рівня, аби частково чи раніше сформовані макроструктури могли бути змінені на основі локальних інформаційних обмежень. Особливо це стосується розмови й тих видів монологу, в яких використовується контекстуальний зворотний зв'язок із слухачами або паралельне сприйняття поточних подій або дій [ван Дейк, Кинч 1988: 169-170].

Власне мислительні завдання вирішуються в процесі вербалізації позамовного змісту. Комунікативне завдання не доцільно зводити до деякого набору операцій, безпосередньо спрямованих на створення тексту. Це лише операційна ланка комунікативного завдання. Представимо психологічну структуру комунікативного завдання при породженні мовлення:

- 1) мотив, що спонукає людину вдатися до мовленнєвих дій;
- 2) мета – образ майбутнього результату мовленнєвих дій;
- 3) уява про адресата з його соціально-психологічними особистісними властивостями та ставлення до нього;
- 4) відбір та вербалізація позамовного змісту з урахуванням тематичної (макро)структури й вибір мовних засобів для їх реалізації, тобто створення власне тексту [ЧФЯ: 180].

Для вираження необхідної інформації словами продуцент використовує частини концептуальної структури для витягнення з *ментального лексикону* лексичних одиниць, які виражають необхідні значення. Такі одиниці добуваються на основі значення. Крім того, вони містять у собі синтаксичну, морфологічну та фонологічну інформацію. Наприклад, процес продукування усного висловлювання включає намір, відбір інформації, яка повинна бути виражена для реалізації цього наміру, впорядкування інформації для її вираження, узгодження з раніше сказаним тощо. Усе це вимагає постійної уваги з боку продуцента.

Умовно при породженні усного мовлення можна виділити такі стадії і процеси (схема В.Фромкін за [Carroll 1994: 196]):

Таблиця 3.1

№	Стадії	Процеси
1	Ідентифікація значення	Породження значення, яке має бути передане
2	Вибір синтаксичної структури	Конструювання синтаксичної схеми вислову з установленням слотів
3	Породження інтонаційного контуру	Словам приписуються різні показники характеру та сили наголосу
4	Вставлення повнозначних слів	Потрібні іменники, дієслова та прикметники вилучаються з лексикону та поміщуються у відповідні слоти
5	Додавання афіксів і службових слів	Додаються службові слова (артиклі, сполучники, прийменники) префікси та суфікси
6	Установлення фонетичних сегментів	У відповідності до фонологічних правил вислів утілюється у фонетичні сегменти

Л.С. Виготський трактував шлях від думки до слова як процес руху "від мотиву, що породжує будь-яку думку, до оформлення самої думки, і до опосередкування її у внутрішньому слові, потім – у значеннях зовнішніх слів і, нарешті, в словах [Виготський 1982, т.2: 358]:

Рис. 3.2. Схема породження мовлення

Отже, в класичному вигляді схема продукування мовлення за Л.С.Виготським включає такі кроки: *мотив*, який лежить у основі думки; оформлення думки по лінії *значень внутрішнього слова* (внутрішнє мовлення), *значень зовнішнього слова*; *синтаксис значень*, *словесний синтаксис* (семантичний план), і, нарешті, *зовнішнє мовлення*.

Утім, В.Д.Дем'янков зазначає, що про фази, або етапи породження мовлення можна говорити лише умовно, маючи на увазі можливість їх паралельної реалізації [КСКТ: 131].

Питання для самоконтролю:

1. Визначте фази когнітивної обробки дискурсу/тексту.
2. Яка різниця між концептуальною та процедурною інформацією. Якими мовними засобами ці типи інформації передаються?
3. У чому полягає відмінність фігури та тла? Наведіть власний приклад перцептуальної різниці фігура – тло.
4. Якими мовними засобами передаються об'єкти та їх ознаки?
5. Чому при інтерпретації тексту важливим є встановлення когерентних зв'язків між його інформаційними сегментами?
6. Назвіть когнітивні примітиви, які лежать в основі інтерпретації тексту.
7. У чому полягає функція досвіду при інтерпретації?
8. Які відмінності у протіканні психічних процесів у фазі інтерпретації та породження мовлення?
9. Які фази планування висловлювання ви знаєте?
10. Яка психічна структура комунікативного завдання при породженні мовлення?
11. У чому полягають особливості породження усного мовлення?

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ ДВОМОВНОСТІ І ПЕРЕКЛАДУ

*Образ Вавилона часто розглядається як
прокляття, я ж бачу його як можливість для людей
досліджувати шляхи безмежної
мовної творчості, багатство якої
породжує в них цікавість, здивування
чи викликає почуття занепокоєння...*

*Коїчиро Мацуура,
Генеральний Секретар ЮНЕСКО*

4.1. Дослідження особливостей процесу оволодіння іноземною мовою

Проблематика двомовності знаходиться у фокусі уваги лінгвістів, психологів, педагогів відповідно до динаміки когнітивних підходів до опису мовних явищ та мовленнєвих процесів. Тому значна кількість термінів із часом піддається новому трактуванню в світлі когнітивних концепцій. Так, одним з основних об'єктів сучасних досліджень двомовності постали стратегії оволодіння другою мовою (як результат введення в науковий обіг когнітивної лінгвістики поняття “стратегії” Т.ван Дейком). Проблеми породження мовлення в контексті двомовності в західній науковій літературі ґрунтуються на моделі В.Левелта, відповідно до якої переважною більшістю лексики білінгва є лемми. Визначено чітку диференціацію понять “іноземна мова” та “друга мова”. Із першою пов’язують процес оволодіння мовою у штучно створених навчальних ситуаціях під керівництвом фахівця, а друге – з природними ситуаціями спілкування з носіями цієї мови без цілеспрямованого навчання.

Із розвитком когнітивної науки та перенесенням акценту з синтаксису на лексикон дослідники двомовності також основну увагу приділяють слову в контексті ситуації та дискурсу. При цьому розрізняють поняття “знати слова” та “використовувати слова” (відповідно до мовної здатності та мовної активності за Н.Хомським). На основі сукупності цих понять відбувається активізація досліджень

комунікативної компетенції, яка трактується як готовність вільно і адекватно розуміти та породжувати мовленнєві повідомлення на мові, що вивчається. У зв'язку з цим необхідно привести суб'єкта до такого рівня володіння мовою, який дасть йому змогу застосувати це володіння в новій комунікативній ситуації в іншомовному середовищі та успішно вирішити інформаційні та мовленнєві завдання.

Слово трактується як "ключ" до історії та культури носіїв мови, тому в комунікативній іншомовній компетенції виділяють соціокультурний, дискурсивний та інші аспекти. Останнім часом активізувались дослідження зв'язків мови та мислення. Із цією метою конструюються технології навчання іноземної мови, які, з одного боку, розвивають творче та професійне мислення майбутніх фахівців, а з іншого, призводять до підвищення ефективності процесу оволодіння іноземною мовою. При цьому термін "технологія" трактується як більш широке поняття ніж "методика". Якщо методика як система методів та прийомів спрямована на досягнення переважно навчальних цілей, то технологія передбачає досягнення сукупності цілей процесу навчання іноземної мови: навчальної, виховної, розвивальної, пізнавальної. Слід зазначити, що поняття "методика навчання іноземної мови" все більше відсувається на другий план, оскільки пріоритет надається не певним технікам, а активній позиції та когнітивним можливостям суб'єкта, що навчається. Дослідницькі підходи до вивчення особливостей процесу оволодіння іноземною мовою характеризуються педагогічною спрямованістю, акцентом уваги на психологічній структурі цього процесу, а також на його кінцевих результатах.

Як відомо, зарубіжні та вітчизняні методичні школи й напрями різняться, насамперед, структурою та результатом процесу оволодіння іноземної мови. Для вітчизняних педагогів притаманний аналітичний підхід, для зарубіжних – пріоритетом є формування мовної активності, тобто використання мови.

Існують різні критерії для класифікації дослідницьких підходів до процесу оволодіння іноземною мовою. Так, на думку М.Келке-Мерсія [Celce-Murcia 1991], існує 9 підходів, які містять певні методи та техніки. При цьому автор чітко розмежовує ці поняття. Підхід – це теорія, яка відображає певну модель чи наукову парадигму. Методи і

техніки – це сукупність дій, які використовуються з метою оволодіння іноземною мовою. Техніки трактуються як складові процедури методів. До визначених підходів належать: *граматичний, прямий, когнітивний, ситуативний, афективно-гуманістичний, комунікативний* підходи, *аудіолінгвізм*, а також підходи, засновані на *розумінні та читанні*. Класифікація цих підходів ґрунтується на різних перспективах вивчення психологічної структури діяльності при оволодінні іноземною мовою.

У світлі когнітивного підходу мова розглядається як керована когнітивна поведінка (на протилежності аудіолінгвізму, який ґрунтувався на психології біхейвіоризму в термінах “стимул - реакція”). Афективно-гуманістичний підхід трактує оволодіння іноземною мовою як процес самореалізації та формування “я-концепції” особистості внаслідок інтеракції з іншими. Підхід, заснований на процесі розуміння розглядає оволодіння мовою через усвідомлення значення усіх мовних одиниць. Комунікативний підхід зосереджує увагу, насамперед, на процесі комунікації. Аналіз цих підходів свідчить про те, що вони відображують характерну для лінгвістичних теорій тенденцію перенесення уваги з синтаксису на лексикон, із методів навчання на когніцію активного суб’єкта навчання.

На думку О.О.Залевської (2000), можна визначити три дослідницькі підходи до процесу оволодіння іноземною мовою, кожен з яких ґрунтується на певних теоретичних позиціях, об’єкті та меті дослідження, ключових поняттях та основних результатах. До цих підходів належать *контрастивний аналіз, аналіз помилок, інтроспективні методи*. Проаналізуємо ці підходи більш детально.

Контрастивний аналіз у контексті оволодіння іноземною мовою розглядає особливості взаємодії рідної та іноземної мови. Цей підхід ґрунтується на біхейвіористській теорії, з перспективи якої оволодіння мовою полягає у формуванні навичок через практику та підкріплення. З позиції цього підходу навичка трактується як механічний зв’язок між стимулом та реакцією. Оскільки навички рідної мови достатньо автоматизовані, вони впливають на формування навичок іноземної мови. Цей вплив може бути як позитивним, так і негативним (інтерференція). Тому основними положеннями контрастивного аналізу є:

- відмінність між мовами зумовлює різні особливості оволодіння рідною та іноземною мовами;

- навчання іноземної мови повинен передувати контрастивний аналіз систем рідної та іноземної мов із метою виявлення фактів збігу та розбіжностей і запобігання інтерференції.

Із розвитком когнітивної науки та різкою критикою біхейвіоризму дослідження процесу оволодіння іноземною мовою почали проводитися з урахуванням мислительних здатностей суб'єктів. У зв'язку з цим, роль контрастивного аналізу та ключові поняття цього підходу зазнали значних змін. Так, відмінність у системах двох мов почала розглядатися з позиції активності суб'єкта, його сприйняття цих відмінностей та когнітивних можливостей оволодіння іноземною мовою. Таким чином, контрастивний аналіз не висвітлює всі особливості оволодіння іноземною мовою та особливості взаємодії мовних систем як процесу функціонування індивідуального знання. Контрастивний аналіз слід комбінувати з іншими методами: спостереженням, експериментом, інтроспекцією. Інакше кажучи, необхідно розглядати процес оволодіння іноземною мовою в контексті мовленнєво-мислительної діяльності.

Другим підходом є *аналіз помилок*. Метою його застосування є виявлення особливостей породження та розуміння мовлення й конструювання їх моделей; вивчення структури ментального лексикону та механізмів його функціонування; визначення закономірностей оволодіння рідною мовою. Із перспективи цього підходу помилка трактується як джерело інформації щодо процесу оволодіння іноземною мовою. Основоположником методу аналізу помилок вважається С. Кордер [Corder 1967; 1974]. Він чітко сформулював процедуру аналізу помилок, яка містить аналіз висловлювань, ідентифікацію помилок, їх класифікацію на основі причин, що призвели до них, визначення їх значущості. Класифікація помилок відповідно до їх причин має психолінгвістичний характер, оскільки вона передбачає пояснення психолінгвістичних механізмів породження цих помилок та сприяє виявленню особливостей процесу оволодіння іноземною мовою. Дослідження методом аналізу помилок свідчать, що лише частина цих помилок зумовлена інтерференцією. Такі помилки називаються міжмовними (*interlingual errors*). Поряд із ними, трапляються помилки,

виникнення яких неможливо пояснити негативним впливом рідної мови. Вони отримали назву внутрішньомовних помилок (*intralingual errors*). Популярність аналізу помилок зумовлена його теоретичною та практичною значущістю. На противагу контрастивному аналізу, об'єктом дослідження аналізу помилок є факти, отримані безпосередньо від суб'єкта навчання, а не як результат аналізу абстрактних мовних систем. Теоретично доведено, що мозок людини має вроджену здатність до засвоєння мови, при цьому ця здатність продовжує функціонувати і після опанування рідною мовою. Суб'єкт активно відбудовує у своїй когніції граматику іноземної мови подібно до того, як це відбувалося при оволодінні рідною мовою, при цьому деякі стратегії є спільними в обох процесах. Таким чином, метод аналізу помилок ґрунтується не на відмінності між мовними системами рідної та іноземної мов, а на спільних особливостях процесу оволодіння цими мовами.

До третьої групи дослідницьких підходів до оволодіння іноземною мовою належать *інтроспективні методи*. Ці методи, поряд з аналізом помилок, аналізують факти, отримані від суб'єкта навчання. Проте, з позиції цього підходу досліджуються результати, отримані не “ззовні”, а внаслідок самоспостереження людиною внутрішнього плану психічного життя, що дозволяє фіксувати всі його прояви. Так, в дослідженнях цього напрямку зазначається, що за допомогою інтроспекції можна вивчати знання мовних правил на всіх рівнях, яке має чітко організовану структурну форму, тобто це є декларативне знання. Процедурне знання важко піддається інтроспекції, оскільки воно містить когнітивні та інтерактивні процеси, що активізуються при когнітивній обробці дискурсу. Ці процеси автоматизовані, але у випадках зупинки автоматичної обробки інформації (внаслідок нестачі необхідних знань) з'являються свідомо контрольовані процеси, які доступні для інтроспекції.

Визначаються три типи умов, за яких можлива інтроспекція знань процедурного типу. По-перше, в процесі оволодіння іноземною мовою існують завдання різного ступеня складності, що інколи зумовлює усвідомлене застосування навчальних стратегій. По-друге, деякі види робіт (диктанти, твори) потребують концентрації уваги, що дає змогу респондентам детально проаналізувати свої дії при виконанні

таких завдань. По-третє, в ході дослідження інтроспекцією можна призупинити респондента з метою самоаналізу його діяльності.

Таким чином, аналіз вищезазначених підходів свідчить про те, що в полі зору сучасних концепцій знаходиться когнітивна здатність та активна діяльність суб'єкта в процесі оволодіння іноземною мовою. У зв'язку з цим, слід зазначити, що вітчизняні дослідження цієї проблеми завжди ґрунтувались на психологічних теоріях та експериментах. Так, В.В.Біляєв ще в 1966 році (пор. домінування контрастивного аналізу в західній науковій літературі) зазначав, що "методика без психології не може ані існувати, ані розвиватись. Аби бути повноцінною науковою дисципліною, методика повинна будуватись на психологічній основі" [Беляев 1966: 144]. Результати аналізу вітчизняних концепцій із проблеми навчання іноземного мовлення свідчать про те, що вони ґрунтувались на психологічних моделях М.І.Жинкіна, І.О.Зимньої, О.О.Леонтьєва. Відповідно до цих концепцій визначаються два етапи породження мовлення: орієнтування та смислове планування, тобто план змісту майбутнього висловлювання; граматично-семантичне зовнішнє оформлення думок, тобто вираження висловлювання. На першому етапі продуценту необхідно усвідомити зміст висловлювання та запрограмувати його, на другому – здійснюється програма дій, завдяки якій реалізується перехід від смислу до значення, вираженого вербально.

Одним із центральних понять теорії двомовності є поняття стратегій. У науковому обігу не існує однозначного трактування цього терміну. Так, за О.О.Залевською, стратегії – це закономірності в прийнятті рішень у ході пізнавальної діяльності людини [Залевская 2000: 319]. На думку Дж.Брунера, стратегія – це спосіб набуття, збереження та використання інформації, який слугує для досягнення визначених цілей. Детальне дослідження стратегій у процесі оволодіння мовою представлене у книзі Р.Елліса (Ellis 1986: 164-165). Автор зазначає, що стратегії оволодіння іноземною мовою – це процеси, за допомогою яких суб'єкт акумулює нові правила іноземної мови та автоматизує знання через обробку сприйманого матеріалу та систематизацію його на основі досвіду. Таким чином, Р.Елліс розрізняє стратегії сприйняття та стратегії розуміння, які спрямовані на ефективне використання знань із мінімальними зусиллями. До окремої групи в цій праці належать

комунікативні стратегії, які виникають тоді, коли задум висловлювання не вдалося реалізувати (значення терміна “комунікативний” у концепції Р.Елліса значно різняться від його використання у вітчизняних публікаціях у контекстах “комунікативна компетенція”, “комунікативне вивдання”, “комунікативні вміння” тощо). Завдяки використанню стратегій сприйняття та породження мовлення всі знання суб’єкта використовуються автоматично та підсвідомо, тоді як комунікативні стратегії виявляються як наслідок пошуку заміни неадекватним чином, і тому потребують більших зусиль та ступеня усвідомлення (пор. комунікативний метод перекладу – § 4.4).

При цьому зазначається, що стратегії оволодіння іноземною мовою практично не відрізняються від стратегій сприйняття та породження мовлення на рідній мові. Із позиції стратегій процесу оволодіння іноземною мовою особливої значущості набувають такі аспекти:

- навчання трактується як активний і динамічний процес, протягом якого індивіди використовують різноманітну інформацію та стратегічні способи її обробки;

- мова розглядається як складне когнітивне вміння, що корелює з іншими вміннями зберігання та засвоєння інформації;

- навчання мові трактується як рух уперед від розуміння та активного маніпулювання інформацією до повної автоматизації користування мовою;

- поняття стратегій ґрунтується на теоретичних дослідженнях когнітивних процесів і має великий вплив на результати навчання іноземної мови.

Таким чином, стратегії трактуються як специфічні способи обробки інформації, які зумовлюють розуміння, засвоєння та збереження інформації в пам’яті. Тракування стратегій у контексті когнітивної обробки інформації призвело до класифікації стратегій на основі їх функцій:

- метакогнітивні стратегії, які містять проектування та конструювання процесу навчання, контроль за розумінням та породженням мовлення, самооцінку результатів;

- когнітивні стратегії, які безпосередньо пов’язані з вирішенням конкретних завдань та передбачають маніпулювання навчальними

матеріалами;

- соціально-афективні стратегії передбачають процес взаємодії в процесі навчання, а також самоаналіз суб'єктам результатів власної діяльності.

Як бачимо, диференціація стратегій у процесі оволодіння іноземною мовою, яка широко застосовується в зарубіжних концепціях збігається із загальноприйнятою у вітчизняних дослідженнях класифікацією вмінь суб'єктів у процесі навчання іноземної мови – проєктивними, конструктивними вміннями (метакогнітивні стратегії), організаційними вміннями (когнітивні стратегії); комунікативними вміннями (соціально-афективні стратегії).

Відсутність визначеної дефініції поняття стратегії, труднощі класифікації різних видів стратегій, відсутність методик збору теоретичних та експериментальних даних із метою практичного застосування стратегій у процесі оволодіння іноземною мовою зумовлюють необхідність їх подальшого вивчення.

4.2. Психолінгвістичні аспекти перекладу

Психолінгвістика аналізує власне дискурсивну діяльність, залишаючи осторонь механізм мови з його абстрактними й статичними структурами. Саме тому ця наука розглядає мову в динамічному аспекті, в її конкретному застосуванні – в мовленні. Серед головних об'єктів психолінгвістики є не лише функціонування мови, стилістика, риторика та викладання мови, а й практика перекладу. Останнім часом етнопсихолінгвістика як розділ психолінгвістики також зосереджується на перекладі, поєднуючи теоретичну спадщину таких мовознавчих галузей мовознавства, як теорія і практика перекладу, теорія мовної комунікації з психолінгвістичним аналізом.

Для психолінгвістики переклад становить одну з пріоритетних течій, адже проблеми білінгвізму та мозку, навчання другої або іноземної мови, перекладацька діяльність були під особливо пильним “поглядом” цієї науки протягом її півстолітньої історії.

Переклад як процес когнітивної обробки дискурсу має більш ускладнену структуру, оскільки в ньому задіяні дві мови, з активізацією

всіх когнітивних процесів обробки інформації. Крім того, розуміння вихідного тексту (ВТ) є проміжковим етапом у процесі перекладу, воно лише готує ґрунт для наступної остаточної стадії перекладацького процесу – продукування одиниці перекладу. Така комплексність перекладацького процесу дає змогу аналізувати його не з перспективи результату, – як заміну однієї текстової форми на іншу із збереженням змісту, а зумовлює інший підхід – дослідження процесуальних аспектів перекладу, зокрема перекладацьких стратегій.

Конструювання моделей когнітивної обробки дискурсу, зокрема його розуміння було у фокусі уваги як психологів, так і лінгвістів [ван Дейк 1989; ван Дейк, Кинч 1988]. Ці моделі ґрунтувалися на структурних та стратегічних підходах до дослідження дискурсивної комунікації. З перспективи феноменології такого складного явища, як переклад та конструювання його когнітивної моделі, необхідно комплексно проаналізувати його структурні та процесуальні аспекти. Переклад – це когнітивний процес, у якому активізуються мислительні операції інтерпретатора. Тому когнітивна модель перекладу базується на моделі мислення, яка існує в класичній психології [Леонтьев 1981: 68]. До такої моделі належать предметна основа, яка представлена сукупністю різних видів знань, та практично-дійовий фонд, який відображує всі когнітивні стратегії, активізовані певною діяльністю. Оскільки в нашому дослідженні ця діяльність – процес перекладу, то предметну основу та практично-дійовий фонд становить когніція інтерпретатора.

Психолінгвістичні аспекти дослідження перекладацького процесу зумовлені низкою чинників. З одного боку, переклад – це процес, у якому задіяні лінгвістичні явища та мовні факти. З іншого боку, переклад трактується нами як інтегрований когнітивний процес, який складається з психічних операцій сприйняття, інтерпретації, розуміння та породження. Лінгвістичне зображення цього процесу невідмінно супроводжується його психолінгвістичним описом із позицій самого перекладача. Конкретні особливості роботи перекладача – стилістичні прийоми, світоглядні установки, мовні навички – дають змогу впорядковувати складний та багатогранний процес перекладу. Такий розширений підхід до аналізу теоретичних проблем перекладу має переваги в плані практики, розробки універсальних методів як

усного, так і письмового перекладів, адже саме психолінгвістична функція перекладу враховує спосіб сприйняття оригіналу та створення тексту перекладу й поділяє перекладацьку діяльність на письмовий та усний переклад. Крім того, в більшості робіт, присвячених перекладу, він розглядається в статичному й вузькому ракурсі – як продукт (текст перекладу). Обмеженість окремо взятих лінгвістичного, психологічного підходів до дослідження перекладу виявилася в їхній взаємній критиці та неспроможності в поясненні власне мовних суб'єктивних особливостей перекладу, хоча кожен із них має вагомий внесок як теоретичного, так і прикладного характеру. Крім того, актуальність когнітивних аспектів дослідження мови зростає, оскільки мова як засіб комунікації є важливим психічним механізмом, що посідає ключове місце в когніції людини.

Процес перекладу починається зі сприйняття потоку інформації. Співвідношення мови і сприйняття розглядалося в роботах багатьох відомих когнітологів. Особливий інтерес представляють роботи дослідників, у яких висуваються припущення про “первинні” концепти, які визначають концептуальну систему людини: об’єкт і рух [Кубрякова 1997, 268 ff]. Очевидно, що ці концепти і будуть найкраще “вичленюватись” та сприйматися перекладачем у потоці дискурсу. Крім того, сприйняття має здатність включатися в процеси більш високих рівнів психічного відображення, внаслідок чого здобуває нові властивості – такі, як вибірковість, усвідомленість, цілеспрямованість. Тому цілеспрямоване сприйняття об’єкта й руху веде до інтерпретації і розуміння головного змісту дискурсу. У цьому плані становить інтерес “інтерпретативна” теорія перекладу Д.Селескович [Комиссаров 2000: 38-40]. Автор цієї теорії вважає, що власне інтерпретація найкраще вдається перекладачеві-синхроністу, оскільки в нього бракує часу аналізувати мовну сторону висловлювання, і він безпосередньо “схоплює” той єдиний зміст, який виникає в момент інтуїтивного сприйняття висловлювання і повинен бути “перевиражений” у перекладі. Письмовий перекладач, на її думку, знаходиться в більш скрутному стані: у нього перед очима фіксований текст, з аналізу якого можна “витягнути” різні змісти завдяки сукупності мовних одиниць, а не тільки той несподіваний, виникаючий у конкретному акті комунікації. Існує небезпека, що головний зміст перекладач може опустити,

займаючись детальним аналізом оригіналу. Таким чином, Даница Селескович вважає, що саме усний синхронний переклад є адекватним, і лише він відбиває сутність перекладацького процесу, протягом якого перекладач інтуїтивно сприймає, інтерпретує і розуміє зміст вихідного тексту.

На наш погляд, такий підхід до перекладу є неприйнятним. Моделі розуміння дискурсу, розроблені відомими когнітологами-лінгвістами Ф.Джонсон-Лердом, Г.П.Грайсом [Джонсон-Лерд 1988; Грайс 1985], пропонують дещо інше бачення цієї проблеми. На їх думку, ментальні репрезентації форм речень дуже короткотривалі. Головна їх функція полягає в активізації когнітивних процесів вищого рівня, утворенні вивідного знання про головну ідею тексту та побудові його ментальної моделі. Тому більш перспективним видається визначення універсальних методів і механізмів перекладацького процесу в цілому. Такі методи повинні ґрунтуватися на загальних психічних механізмах людини, функціонування яких можна простежити в різних видах комунікації. Тому цілеспрямоване сприйняття об'єкта й руху можливе як при усному, так і при письмовому перекладі, саме їхня сукупність і формує ментальні репрезентації інтерпретатора в процесі перекладу, прояснює когнітивний сюжет вихідного тексту. Це підтверджується і законом сприйняття Н.Н.Ланге, що трактує цей процес як відображення цілісного об'єкта дійсності, який згодом конкретизується на більш дрібні складові цього об'єкта.

Актуальними для дослідження перекладу постали роботи гештальтпсихології, що характеризують людське сприйняття в термінах фігура-фон (див. Розділ 3). Виділення фігури на тлі є автоматичним і обов'язковим. Неминучість диференціації фігури й фону в будь-якому сприйнятті дає змогу перекладачеві відображати в психіці деякі частини тексту більш виділеними, а інші – комунікативно більш підтіненими. Таким чином, об'єкт виступає фігурою потоку інформації, рух об'єкта чи його стан (передається дієсловом у реченні) є траєкторією, містком, який веде до фонові інформації. Отже, результатом сприйняття є значення, виражене об'єктом і рухом. Значення зароджується завдяки уявленням про об'єкт, які відповідають комплексу цілісних відчуттів. Одночасно з цим актуалізується уявлення про простір, у якому цей об'єкт переміщується. Переваги вибірковості

й цілеспрямованості сприйняття в контексті перекладу – очевидно, адже в кожній мові світу об'єкт і траєкторія його руху будуть не тільки диференційовані завдяки відносній тотожності когнітивних процесів індивіда як представника виду, а й обов'язково забезпечуватися еквівалентом у перекладних мовах [пор. Кубрякова 1997].

Таким чином, виділення об'єкту та його руху є результатом двопланового процесу: по-перше, номінація та предикація є активаторами суб'єктивної мови індивіда – його мовлення; по-друге, для будь-якого тексту/дискурсу характерна відносна взаємодія когерентності (цілісності) та когезії (зв'язності), причому остання представлена у вигляді чіткої виділеності та впорядкованості підметів та присудків речень, “топіка” [Булатецкая 1985] та “коментативний” дискурсу.

Когезія має місце як у усному, так і в писемному мовленні, хоча способи структурування тексту/дискурсу різняться відповідно до виду мовлення. Так, для усного дискурсу характерне інтонаційне структурування, а для писемного – назва тексту, виділення абзаців, коректне розміщення контекстуальних слів. Актуалізація результату сприйняття – “вхоплення змісту” та народження смислу – є відносно тимчасовими характеристиками та збігається з включенням наступної когнітивної стадії перекладу – інтерпретацією.

У ході інтерпретації охоплюється актуалізоване мовне значення в рамках миттєвої ситуації, тобто зміст висловлювання. Цей зміст доповнює, звужує чи змінює ментальні репрезентації перекладача. З іншого боку, висловлювання, внаслідок відображення в когніції перекладача здобуває більш розширений характер, оскільки доповнюється знаннями і досвідом самого інтерпретатора. До основних механізмів перекладацької інтерпретації належать особливості конкретної мови, викладеної в оригіналі, мовна компетенція перекладача, стратегічні вміння. Процес інтерпретації полягає у висуванні й перевірці гіпотез щодо змісту всього висловлювання. Протягом інтерпретації перекладач зіставляє сприйнятий об'єкт і рух із фоновою інформацією висловлювання, а також із своїми знаннями. У разі їх узгодження та збігу вхоплюється зміст висловлювання, після чого відбувається його вербалізація мовою перекладу [Мирам 2001].

Крім того, цей процес супроводжується антиципацією наступних мисловлювань. Чим досвідченіший перекладач, тим більше ймовірності в підтвердженні його гіпотез.

Когнітивна модель перекладу трактується нами як абстрактна логічна структура, яка описує перекладацький процес на основі аналогії з процесом мислення з метою пояснення особливостей його функціонування. Ця модель містить структурну основу та стратегічний фонд інтерпретатора. Розглянемо компоненти когнітивної моделі перекладацького процесу більш детально.

Класифікація знань у науковому обігу представлена досить обширно і під різною термінологією. Услід за О.О.Залевською, ми оперуватимемо поняттями “енциклопедичні знання” та “мовні знання” [Залевская 2000: 66]. До мовних знань перекладача належать мовна здатність та мовна активність, у розумінні Н.Хомського. Мовна здатність та мовна активність становлять комунікативну компетенцію перекладача, яка виявляється в знанні мовних систем двох мов (вихідної та мови перекладу), а також у готовності породжувати мовні одиниці, враховуючи їх денотативне та конотативне значення в різних контекстах. Енциклопедичні знання інтерпретатора дають змогу перейти на рівень репрезентації ВТ та конструювання моделі ситуації, що закладена в тексті. Енциклопедичні знання та їх резервування розглядаються в науковому обігу як “фрейми”, “схеми” тощо. Фреймові структури та їх активізація дають змогу інтерпретатору сприймати та розуміти текст ситуативно, оперувати когнітивними репрезентаціями ситуацій та прогнозувати зміст наступної порції інформації.

Розглянемо на прикладах функціонування структурної основи моделі (мовні та енциклопедичні знання) в перекладацькому процесі:

[1] *Julia will open her presents after blowing out the candles and eating some cake.*

У когнітивній обробці речення прикладу (1) активізуються мовні знання інтерпретатора, що дають змогу вийти на текстову репрезентацію. Функціонування енциклопедичних знань виводить

інтерпретатора на модель ситуації святкування дня народження. У реченні немає жодної лексичної одиниці, значення якої безпосередньо пов'язане з днем народження "birthday or birthday presents", отже перекладач працює лише із змістом цілого речення. Оскільки ментальна репрезентація цієї вечірки збігається в когнітивній площині українського та англійського реципієнта, переклад цього речення здійснюється без значних лексичних трансформацій.

[1a] *Джулія розгорне подарунки після того, як задуть свічки та скуштує торт.*

У перекладі речення використано граматичну трансформацію заміни при перекладі герундія (*blowing out – після того, як задуть*). Така трансформація зумовлена активізацією мовних знань інтерпретатора, що відображають відсутність українській мові герундія та спричиняють пошук відповідної граматичної структури.

Із наведеного прикладу видно, що переклад ВТ – це операція трансформації однієї поверхневої форми в іншу, перетворення вихідної текстової репрезентації на мову перекладу. В основі цього перетворення покладена модель ситуації святкування дня народження. Проаналізуємо інший приклад:

[2] (a) *He looks very simple. (b) But don't judge a book by its cover. (c) He is really quite intelligent.*

У прикладі [2] семантична репрезентація пропозиції (b) цілком зрозуміла: *не можна судити про зміст книжки за її обкладинкою*. Проте ця репрезентація входить у протиріччя з моделлю ситуації, яка виникає внаслідок інтерпретації пропозиції (a), (c), оскільки модель ситуації цього тексту ґрунтується на фреймовій структурі опису людини, її зовнішнього вигляду та розумових здібностей. Отже, семантична репрезентація пропозиції (b) теж повинна узгоджуватись та доповнювати цю модель ситуації. Тому переклад пропозиції (b) не пов'язаний ані з поверхневою формою вихідного речення, ані з його репрезентацією. В основі перекладу цієї пропозиції є трансформація моделі ситуації ВТ:

[2a] (a) *Він виглядає дуже просто. (b) Але не суди з зовнішнім виглядом.*

(c) *Насправді він - дуже освічений.*

Таким чином, енциклопедичні знання, зарховані у фреймових структурах, відіграють важливу роль у перекладацькому процесі, оскільки вони дають змогу виходити на рівень моделі ситуації вихідного тексту та трансформувати її на мову перекладу.

Не менш важливу роль відіграють і мовні знання інтерпретатора, які становлять його мовну компетенцію у двох мовах. Мовна компетенція необхідна в перекладі не лише на рівні текстової, а й лексичної семантики. Це зумовлено двома причинами. По-перше, будь-яка лексична одиниця може розглядатись як текст. По-друге, значення будь-якої лексичної одиниці важливе в конструюванні змісту на вищих мовних рівнях.

Розглянемо функціонування мовних знань у перекладацькому процесі на основі прикладу:

[3] *The children played on bus.*

Дослівний переклад цього речення (*Діти гралися на автобусі*) викликає замішання в українського реципієнта. Інтерпретація та переклад цього речення ґрунтуються на мовному знанні значення прийменника *on*, репрезентація якого створює адекватну модель ситуації “in service...and destined to make the journey anyway” [Fillmore 1982: 115]. Отже, виходячи з моделі ситуації, репрезентованої реченням прикладу [3], переклад буде таким:

[3a] *Діти гралися в автобусі, доки він їхав.*

У реченні перекладу інтерпретатору необхідно застосувати лексичну трансформацію – додавання, аби донести до українського реципієнта ту модель ситуації, яка виникає внаслідок вихідної текстової репрезентації.

Отже, структурна основа когнітивної моделі перекладацького процесу, яка представлена у вигляді мовних та енциклопедичних знань, створює необхідну когнітивну базу для подальшої розумової діяльності інтерпретатора.

Другим компонентом когнітивної моделі перекладацького процесу є практично-дійовий фонд перекладача, який містить різні види стратегій. Тому ми назвемо його стратегічним фондом. За Т. ван Дейком, стратегії – це характеристика когнітивного плану

спілкування, яка контролює оптимальне вирішення системи завдань гнучким способом в умовах нестачі інформації про дії інших учасників комунікації або про локальні контекстуальні обмеження власних дій [ван Дейк 1989, 272]. У контексті перекладу учасниками комунікації є автор ВТ, перекладач та реципієнт ПТ. Тому використання перекладацьких стратегій зумовлене пошуком інформації про інтенції автора та адекватну їх передачу відповідно до інтенцій реципієнта. Крім цього, гнучкий характер стратегій забезпечує збереження комунікативного ефекту ВТ у ПТ в умовах локальних контекстуальних обмежень інтерпретатора, які полягають у відсутності абсолютних, а наявності лише варіантних або часткових еквівалентів для переважної більшості українських та англійських мовних одиниць. Відмінність структурних, семантичних та функціональних аспектів мовних систем зумовлює пошук часткових та варіантних еквівалентів у мові перекладу та застосування різних граматичних і лексичних трансформацій.

У психологічній науковій парадигмі будь-яка діяльність містить такі способи дій: проєктивні, конструктивні, організаційні та комунікативні [Кузьміна 1993: 78]. Оскільки переклад – це предметна, цілеспрямована, опосередкована діяльність інтерпретатора, перекладацькому процесу властиві такі ж способи дій, що реалізуються у вигляді стратегій. Проаналізуємо їх більш детально.

Проєктивні стратегії спрямовані на проектування когнітивного плану ВТ на основі активізації мовних та енциклопедичних знань перекладача. Когнітивний план ВТ утворюється в когніції інтерпретатора завдяки репрезентації ВТ та створенні моделі ситуації. Ця модель зберігається в оперативній пам'яті й характеризується цілісною структурою, як організує інформацію на основі досвіду інтерпретатора. Моделювання ситуації забезпечує необхідну базу для локальної та глобальної когерентності ВТ. Важливим моментом у цьому процесі є збіг текстової репрезентації з ментальними репрезентаціями, які знаходяться в когніції інтерпретатора. Унаслідок збігу репрезентацій перекладач формує вивідне знання у формі моделі ситуації ВТ та може прогнозувати наступну порцію інформації

Таким чином, для повної реалізації проєктивної стратегії перекладачеві необхідно мати не лише індивідуальні моделі, сформовані в результаті власного досвіду, а й абстрактні, соціально значущі сценарії, які є стереотипними для культури мови ВТ. Реалізація проєктивних стратегій здійснюється завдяки комунікативно-посередницькій діяльності перекладача, існуванню двомовних словників, посібників із культурознавства та особистого культурного досвіду перекладача. Комунікативний успіх перекладу залежить від проєктивних стратегій, що призводять до вибору адекватного методу та прийому перекладу, визначення перекладацьких одиниць.

Комунікативні стратегії посідають чільне місце в перекладацькому процесі, оскільки інтерпретатор намагається не просто спроектувати своє бачення моделі ситуації ВТ, а й зіставити її з намірами автора та реципієнта. З цієї перспективи перекладач оцінює ВТ із позиції його прагматичних функцій, які повинні коректно трансформуватися в текст перекладу та забезпечити адекватний комунікативний ефект. Таким чином, результат реалізації комунікативних стратегій полягає у виборі такого способу передачі вихідної інформації, який призводить до синтезу ПТ з адекватним впливом на адресата. Основним фокусом уваги інтерпретатора в цьому способі є не мовна структура ВТ, а його зміст та емоційно-естетичне значення.

Організаційні стратегії перекладацького процесу полягають у передачі ситуативних аспектів ВТ у ПТ. За допомогою цих стратегій перекладач організує діяльність із метою вибору альтернативних способів вираження однакового значення перекладної одиниці. Цей вибір здійснюється на основі функціонального стилю тексту, типу вихідної інформації – когнітивної, емоційної, естетичної (див. § 4.4). У ході застосування цих стратегій інтерпретатор встановлює стилістичну когерентність ВТ та ПТ шляхом відбору слів, притаманних певному жанру, та адекватної передачі моделі ситуації дискурсу.

Конструктивні стратегії активізуються на останній стадії перекладацького процесу – у фазі синтезу ПТ на основі результатів застосування попередніх стратегій. Конструктивні стратегії дають

перекладачеві змогу передати комунікативний ефект ВТ у ПТ за допомогою різних лексичних та граматичних трансформацій. Розглянемо реалізацію цих стратегій на основі прикладу:

[4] *The guards now change at Buckingham Palace to a Lennon and McCartney*

[Казакова 2000: 263].

Проективні стратегії перекладу речення прикладу [4] дають змогу інтерпретатору вийти на модель ситуації, що репрезентується цим реченням. Протягом цього процесу активізуються не лише індивідуальні, а й соціо-культурні, стереотипні моделі для носіїв англійської культури, зокрема ритуал зміни варти біля Букингемського палацу. Комунікативні стратегії дають змогу оцінити прагматичні функції цього речення та зіставити їх з інтенціями автора та реципієнта ВТ. Речення прикладу містить когнітивну інформацію, яка добре сприймається агломовним реципієнтом. Проте в українському перекладі необхідно відновити основу метонімічного перенесення ("*tune, music*"), оскільки в українській культурній традиції цей вид метонімії не має широкого розповсюдження. Тому організаційні стратегії будуть спрямовані на таку організацію форми й змісту речення перекладу, яка дала б змогу передати стилістичну когерентність оригінального речення. Конструктивні стратегії націлені на пошук перекладацьких прийомів та засобів із метою передачі когнітивної інформації вислову оригіналу із збереженням його комунікативного ефекту в реченні перекладу. Для досягнення цієї мети використовується, в термінах П.Ньюмарка, комунікативний метод перекладу [Newmark 1988: 28] з прийомом лексичної трансформації – додавання. Таким чином, реалізація всіх видів стратегій призводить до такого речення перекладу:

[4a] *Зміна варти біля Букингемського палацу відбувається тепер під музику Леннона і Маккартні.*

Отже, процес перекладу – це складний когнітивний процес, модель якого містить як структурні, так і стратегічні компоненти, зображені на схемі 4.1:

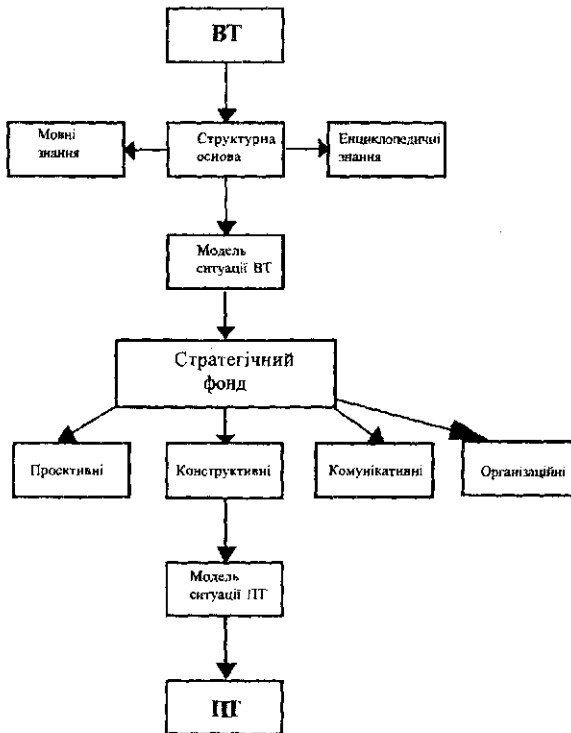

Рис. 4.1. Когнітивна модель перекладацького процесу

Зі схеми видно, що переклад – це когнітивна трансформація моделі ситуації вихідного тексту (ВТ) у текст перекладу (ПТ) на основі знань інтерпретатора та реалізації перекладацьких стратегій.

4.3. Поняття когнітивного стилю в психолінгвістиці

Термін “когнітивний стиль” (КС) належить до психоаналітичної традиції вивчення мозку людини. КС – це характеристика способу пізнавальної діяльності, особистісні фактори регуляції пізнання, стиль

розумінні визначається як “відносно стабільне сполучення особистісних інваріантів у конкретного індивіда” [Демьянков 1994: 27]. У цілому, це підхід до вирішення проблеми, який характеризує поведінку індивіда в різноманітних реальних ситуаціях і залежить від його інтелектуального рівня; формально-динамічні характеристики інтелектуальної діяльності, не пов’язані із змістовними (результативними) аспектами роботи інтелекту [Когнитивная психология 2002: 283].

Із погляду автора тексту КС свідчить про особливості його індивідуального відображувального процесу, про суб’єктивний характер його оцінок, знання, які використовуються та активуються в цьому процесі, а також про індивідуальний досвід самої текстової діяльності. У цьому плані КС – це комплекс вербально реалізованих когнітивних процедур обробки знань, стратегія обробки інформації та її оцінка [КСКТ: 80]. Існує велика кількість публікацій, присвячених визначенню та поясненню КС автора тексту. Зокрема, І.М.Прокогін пропонує виділити такі типи мовців у залежності від їх когнітивного стилю: *поняттєво-логічний тип* та *асоціативно-художній тип*. Перший характеризується логічною, структурною організованістю змісту та структури створеного ним тексту. Його різновидами є раціонально-послідовний, фазово-перифрастичний (ступеневий) і парадоксальний. Особливостями асоціативно-художнього типу особистості є асоціативний спосіб формування висловлювань і тексту, образність, використання метафор, метонімії тощо. Підтипами для цього розряду мовців є словесно-асоціативний, образно-усталений, егоцентричний та альтер-егоцентричний (лат. alter – інший) [Селіванова 1999: 138-139].

Із погляду адресата тексту КС має відношення до усвідомлення того, як викладено текст, до розуміння відмінностей у використанні когнітивних процедур тексту, а також до певної схильності реципієнта до обробки інформації конкретним способом, до пошуку та кращого запам’ятовування тієї або іншої інформації. У цьому зв’язку цікавою видається ідея М.О.Рубакіна, який в результаті дослідження КС читачів класифікує їх на дві групи: 1) *дедуктивні, аналітичні, теоретизуючі, абстрактні, реалісти*; 2) *індуктивні, синтетичні, практики, конкретні, ідеалісти* [Рубакін 1977].

Перший тип інтерпретаторів відповідає поняттєво-логічному типу мовців (за І.М.Прожогою), другий – асоціативно-художньому типу.

Параметри КС, як і здібності, в певній мірі задані. Однак, якщо здібності, як правило, зростають і розвиваються, то КС посилюється або погіршується, оскільки його діапазон розгорнутий між полюсами з крайніми протилежними значеннями. Таким чином, КС, на відміну від здібностей, належить до способу, а не рівня виконання діяльності. Незважаючи на певні доробки в галузі когнітивних стилів мовців та адресатів, дотепер проблема визначення КС перекладачів є нерозробленою й перспективною, оскільки вимагає перенесення акценту на виявлення стилю мислення посередника комунікації, яким є перекладач.

4.3.1. Когнітивний стиль перекладача

Логічно припустити, що перекладачеві, як і будь-якому автору чи читачеві притаманний власний спосіб перекладу тексту мови-оригіналу. Тому *продуктивність перекладацького процесу залежить від особистісних якостей самого інтерпретатора, тобто від його когнітивного стилю. КС перекладача трактується нами як характеристика способу його пізнавальної діяльності, що виявляється у виборі методів перекладу і його якості.*

Основою КС перекладача є його знання. До знань, які необхідні в перекладацькому процесі, належать знання мовного та енциклопедичного характеру (див. Розділ 2). Мовні знання містять знання індивіда про семантичні, граматичні, прагматичні особливості мови ВТ та мови ПТ. До енциклопедичних знань перекладача належать знання про світ, інакше кажучи, це – емпіричні знання. Емпіричні знання перекладача відіграють неабияку роль у процесі інтерпретації ВТ. Сукупність активованих мовних та емпіричних знань становлять основу для вивідного знання перекладача. Останнє виводить інтерпретатора на якісно новий рівень у перекладі, який пов'язаний із розумінням. Таким чином, варіативність КС перекладачів зумовлена різнобічністю їхніх знань, які лежать в основі перших. КС досвідченого перекладача передбачає вміння формувати вивідне знання, яке за

своєю сутністю збігається з повноцінним розумінням ВТ. Саме внаслідок наявності варіації КС перекладачі віддають перевагу різним методам інтерпретації ВТ.

КС визначається фокусуванням уваги одних перекладачів на процесі інтерпретації, а інших – на процесі розуміння. Породження тексту перекладу відразу після інтерпретації веде до домінування когнітивного перекладу [Newmark 1988], що схожий на дослівний (побуквальний) переклад і передає емпіричні дані дискурсу. Він має об'єктивний характер й оперує однозначністю, нейтральним забарвленням лексичного складу й відносною незалежністю від контексту. Когнітивний переклад іноді трактується як передперекладацька стадія, яка значно різниться за своєю якістю від остаточної версії. Слід зазначити, що для перекладу науково-технічної літератури такий метод цілком прийнятний. Оскільки, в першу чергу для таких текстів характерна інформативність та висока термінологічність, то в перекладі акцент робиться на однозначних еквівалентах і нейтральній писемній літературній нормі мови перекладу. Цілком очевидно, що для перекладу таких текстів необхідна активізація лише мовних та енциклопедичних знань інтерпретатора.

Комунікативний метод [Ibid.] застосовують перекладачі з більш розвиненим асоціативно-художнім типом КС, який передбачає вміння формувати вивідне знання. Вивідне знання утворюється на основі не лише експліцитно виражених форм і значень, а й на різних видах авторських імплікацій. Такий вид перекладу характерний для рекламних, пропагандистських, поетичних та художніх текстів. Однак, із метою адекватного перекладу, наприклад, художньої літератури перекладач не зупиняється на стадії інтерпретації окремих висловлювань, а переходить до розуміння всього ВТ. Розуміння складає суть перекладацького процесу, проблемою якого є інтерсуб'єктивність (можливість проникнення у свідомість інтерактанта-автора шляхом аналізу), оскільки реальна проблема полягає в тому, щоб множинність збігалася з єдиною вірною. Якщо автор вкладає в текст один смисл, а перекладач вбачає в ньому інший, це означає, що повноцінного комунікативного акту не відбулося. Проте на практиці можна лише зменшити ступінь нерозуміння автора тексту [Sadowski 2000: 86], тобто повністю зрозуміти автора – неможливо.

У процесі перекладу інтерпретатор завжди керується принципами, які зафіксовані в його/її мозку. Тому визначення КС перекладачів можна визначити через порівняльний аналіз методів, які вони використовують у процесі перекладу. Результати нашого дослідження виявили три типи КС, що дозволили визначити основні типи перекладачів: 1) асоціативно-художній; 2) асоціативно-логічний та 3) поняттєво-логічний. Ці типи відповідають трьом різним типам ментальності людини: синтетико-індуктивний, аналітико-синтетичний і аналітико-дедуктивний. Очевидно, що проміжковий, аналітико-синтетичний тип, свідчить про збалансованість власного стилю перекладача незалежно від жанру перекладного тексту. Дослідження проводилось із використанням методики контент-аналізу та інтен-аналізу мовленнєвої продукції [див. Крылов, Маничев 2000: 200]. Матеріалом дослідження КС слугували перекладні версії англійських, українських та російських художніх творів. Одиницями психолінгвістичного аналізу обрані показники розміру речень у ВТ і ПТ, коефіцієнт словникової різноманітності в ПТ, коефіцієнт дієслівності, коефіцієнт логічної зв'язності, коефіцієнт емболії/засміченості мовленнєвого продукту.

Збільшення розміру речення (кількості слів), уведення підрядних речень та вставних слів/виразів у ПТ свідчить про синтетичність/асоціативність мислення перекладача. Підбір непрямого еквівалента, тобто конкретизація, генералізація значень або смисловий розвиток лексичних одиниць у перекладі підкріплює думку про гнучкість, а отже і вміння встановлювати логічні зв'язки між стимулом ВТ та інтерпретацією його в ПТ. Збільшення кількості дієслів у ПТ свідчить про надання переваги раціональному послідовному стилю. Це є показником схильності до більш логічного викладу інформації в перекладеній версії. Збільшення службових слів (прийменників, сполучників, дискурсивних маркерів) у перекладі також свідчить на користь намагання логічно та послідовно передати в тексті перекладу хід подій, роздуми над фактами. Показник емболії ґрунтується на кількості використаних перекладачем слів, що не містять семантичної інформації, зокрема, вигуків, у ПТ у порівнянні з їх фактичною кількістю у ВТ. Збільшення їх кількості свідчить про емоційність реципієнта-перекладача, спроби в більш художній манері

передати мовлення дійових осіб, або роздуми/коментарі автора щодо викладених у тексті-оригіналі фактів та подій. Слід підкреслити, що в нормі такі відхилення мають бути збалансованими і їх мотивація неодмінно повинна ґрунтуватися на жанрі оригіналу, виді інформації, представленій у ВТ.

На основі вивчення КС перекладу до асоціативно-художнього типу ми віднесли близько 60 відсотків перекладачів художньої літератури, серед яких В.Набоков (його переклад на російську власного твору "Lolita", О.Пушкіна "Євгеній Онегін"), М.Донскої (переклад віршу А.Метью "Dover Beach"), Леся Українка (переклад твору В.Шекспіра "Macbeth"). Їх КС характеризується, в більшій мірі, збереженням у ПТ метафор, синонімії, алюзій, а не фактичної інформації.

Серед представників поняттєво-логічного типу КС – Л.Грульйон (переклад твору І.Буніна "Визитные карточки"), В.Баришев (переклад твору Лесі Українки "Лелія"). Вони, судячи з психолінгвістичного аналізу їх перекладів, зберігають логіко-тематичні, синтаксичні та стилістичні риси ВТ, намагаючись логічно передати в меншій мірі образність оригіналу, а факти ВТ.

Найяскравішим представником проміжкового КС – асоціативно-логічного, "золотою серединкою" є М.Чуковський (переклад на російську твору М.Твена "Yankee from Connecticut at King Arthur's Court" ("Янки з Конектикута при дворі короля Артура")). Його переклад характеризується зважанням на семантику й синтактику оригіналу. У рівній мірі перекладач зберігає легкість та природність сприйняття перекладу для читача, тобто вдало адаптує оригінал до норм мови перекладу. Лише перекладач-віртуоз може мислити образно й водночас зберігати присмак оригіналу. Деякі фрагменти перекладів подані в Додатку 2.

При перекладі відомого вірша Г.Гейне "Ein Fichtenbaum steht einsam..." на російську мову М.Ю.Лермонтов і Ф.І.Тютчев по-різному передали його ключові слова. М.Ю.Лермонтов переклав слово "Fichtenbaum" як "сосна", що є адекватним російським еквівалентом німецького слова, а слово "Palme" як "пальма", тобто так, як це закладено у формі оригіналу. По контрасту, Ф.І.Тютчев у збиток формі перше слово переклав як "кедр", досягнувши тим самим адекватної

передачі емоційної інформаційної енергетики оригіналу – ідеї любові між кедром і пальмою, розділених прірвою земного простору, але єдиних у часі, в любові. Так, на рівні форми і значення виграв М.Ю.Лермонтов, а на рівні смислу, макроструктури, тобто емоційної теми – Ф.І.Тютчев, що свідчить про М.Ю.Лермонтова як перекладача, який тяжіє до поняттєво-логічного типу КС, а Ф.І.Тютчева – представника асоціативно-художнього типу.

Серед професійних перекладачів, працюючих у галузіписьмового перекладу газетних матеріалів, слід згадати К.Гудзик, В.Зам'ятин, М.Зубара, КС яких тяжіє до поняттєво-логічного. Перекладачі Дж.Мейс, Т.Поліщук, С.Циганков, Г.Шеремет є яскравими представниками асоціативно-художнього типу КС. Усі перекладачі працюють у тримовній українській газеті “День”/“The Day”.

Отже, КС задає власний “почерк” перекладача, який згодом відшліфовується та підсилюється. Дослідження когнітивного стилю перекладача видається досить перспективним у контексті підготовки майбутніх фахівців з перекладу.

Образність або логічність мислення перекладача співзвучні двом психолінгвістичним механізмам, які лежать в основі перекладу, зокрема моделі трансформаційного та моделі денотативного перекладу за Г.Е.Мірамом (2001):

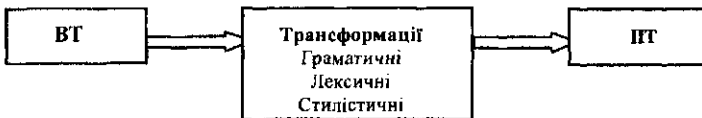

Схема 4.2. Переклад за трансформаційним механізмом

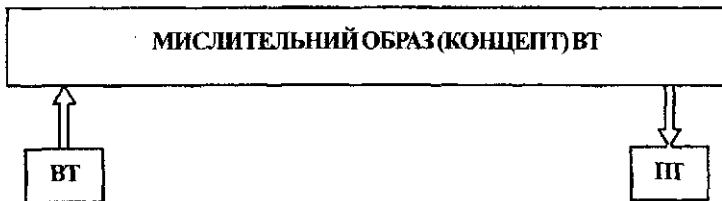

Схема 4.3. Переклад за денотативним (інтерпретативним) механізмом

Як зазначає Г.Е.Мірам, трансформаційний підхід, головним чином, використовується в усному синхронному перекладі, а денотативним шляхом, як правило, йдуть усні послідовні перекладачі та письмові перекладачі. Переклад, виконаний за денотативним механізмом, іноді називають інтерпретацією, на відміну від власне перекладу, що виконується шляхом трансформації форм однієї мови у форми іншої. Відмінності в стилях життя й мислення носіїв різних мов досить часто призводять до того, що перекладач змушений інтерпретувати, тлумачити те чи інше поняття, звертаючись до денотативного підходу [Мірам 2001: 226-227]. Розвинене мислення образами свідчить про артистичний/художній тип КС перекладача. Проте це не означає, що такій людині не під силу справитись із технічним, науковим текстом: аби стати перекладачем науково-технічної літератури не обов'язково бути спеціалістом у тій чи іншій галузі науки. Однак життя свідчить, що це правило систематично не діє в протилежному напрямку: аби стати перекладачем художньої прози або поезії, потрібно мати таланти творця, висловлюючись у наших термінах, яскравий асоціативно-художній КС. Отже, перекладачеві-початківцю потрібно безупинно розвивати перекладацькі навички, на тлі яких може проявитися “душа” художника або вченого.

Переклад – це завжди інтерпретація, це не механічне перекладання речей з одного місця на інше. Саме ця обставина перешкоджає успіху машинного перекладу. Примітним є той факт, що елементарна пропозиція “Я люблю тебе”, взята з твору “У прозорій синяві неба” відомого в Україні письменника Юрка Покальчука, яка містить емоційну інформацію, була перекладена двома різними комп'ютерними перекладачами (Prompt 98 і Language-Master 98) з однаковим невтішним результатом: *I like thee* (дослівно – *Ти мені подобаєшся*); *I am fond of thee* (*Я захоплююся тобою*). Розширений фрагмент був таким: “Я люблю тебе – ці слова. Я люблю тебе у прозорій синяві неба. Сьогодні, завтра, зараз і завжди”. Як бачимо, машина вхопила когнітивну інформацію, залишившись осторонь естетико-емоційної інформації. У мозку будь-якого перекладача ця проміжкова когнітивна стадія проходить миттєво, і він/вона без ускладнень, спираючись на контекст, породжує переклад “I love you”.

У багатьох мовах світу назва професії “перекладач” і позначення самого процесу “переклад” походять від різних коренів: в англійській усний перекладач – “interpreter”, а усний переклад – “interpreting”, письмовий перекладач – “translator”, письмовий переклад – “translation”. Така ж сама ситуація і в німецькій мові: „Dolmetscher“ і „Dolmetschung“ – усний перекладач і усний переклад, а „Übersetzer“ і „Übersetzung“ – письмовий перекладач і письмовий переклад. Отже, в первинному розумінні усний перекладач “тлумачить” те, що говорить іноземець. Письмовий же “переносить” в іншу мову, перетворює в інший письмовий текст. Популярною є думка про те, що це два принципово різні види діяльності з різними завданнями і різними вимогами до перекладача. Чи так це? Чи є між цими двома видами діяльності спільне? Звичайно. І той, і інший є процес перекодування, перевираження. Тільки усний переклад – це перекодування усного мовлення в усне без письмової фіксації, перекодування спонтанне, тобто, без значної дистанції в часі. І, взагалі, на перший погляд, різниця між усним і письмовим перекладом приховується лише в тому, що усний перекладач перекладає усно, а письмовий тлумачить письмовий текст. І той, і інший вид перекладу передбачає певну любов перекладача до мови та глибокі знання більш, ніж однієї мови.

Проте, різниця в навчанні, майстерності й талантах, яких вимагає кожен із цих видів діяльності, значна. Основна майстерність кваліфікованого письмового перекладача полягає в його здатності вправно писати, чітко висловлювати свої думки на мові перекладу. Ось чому професійні письмові перекладачі майже завжди працюють лише в одному напрямку, перекладаючи тільки на їх рідну мову. Ключовою вимогою є: розуміти мову оригіналу, знати культуру країни, з якої походить текст, і, використовуючи словники та довідкову літературу, перекладати на мову перекладу. Кваліфікований усний перекладач повинен уміти перекладати в обох напрямках, без використання словників, одразу, “на місці”, тому що усний переклад здійснюється в “канонічній ситуації” [Падучева 1996] мовленнєвого спілкування, коли присутні всі учасники комунікації. Крім того, усний переклад вимагає додаткових навичок психологічної стійкості і фізичної витривалості.

Існує хибна думка про те, що перекласти щось з іншої мови неможливо. Інакше кажучи, в головах людей живе “забобон неперекладності” [Радчук 1997]. Цей забобон старий, як Вавилонська вежа. За висловом В.Д.Радчука, “багатомовність світу – велике благо... Протилежністю цьому може бути одна на всіх і єдина для кожного землянина нежива одноманітна мова – всесвітній есперанто-суржик. Тому переклади були, є і будуть” [Ibid.]. Ще однією оманною є ідея про те, що перекладу неможливо навчитися. Мовляв, перекладачами, принаймні якщо не народжуються, то стати неможливо. У наступному параграфі спробуємо простежити та пересвідчитись у хибності такої тези, аналізуючи методи перекладу.

4.4. Види інформації вихідного тексту та перекладацькі методи

Наприклад, інтерпретатор потрапив у безвихідь, перекладаючи англійською такий текст:

“Ты и вы” (О.Пушкін)

Пустое вы сердечным ты

Она, обмолвясь, заменила...

Очевидно, проблема полягає в тому, що в англійській мові, на відміну від німецької або французької, немає різниці при звертанні в другій особі: і *ти*, і *ви* перекладається однаково – *you*. Уява ситуації комунікації між автором та адресатом мало чим тут допомагає. Утім, вихід завжди знаходиться. Його тло криється в культурно-історичному аспекті комунікації, а саме: за часів Пушкіна в Росії було “модним” в аристократичних колах розмовляти французькою. Тому видається цілком виправданим використання в англійському перекладі французьких звертань – *vous* (ви) і *tu* (ти). Отже, як бачимо, іноді психічні механізми перекладу виходять далеко за межі суто лінгвістичного аналізу тексту-оригіналу, активізуючи культурно-історичний тезаурус перекладача.

У світлі сучасних психолінгвістичних досліджень основною перекладацькою одиницею є текст, адже переклад – це трансформація не однієї поверхневої форми в іншу, а адекватна передача моделі ситуації ВТ у ПТ. У зв’язку з цим, проблема текстової інтерпретації в перекладацькому процесі набуває якісно нової орієнтації: сприйняття

тексту є, насамперед, проникненням у свідомість, концептуальну систему автора як мовної особистості. Ефективність такого проникнення залежить від комунікативно-прагматичних стратегій автора, їх реалізації в тексті та оптимальної відповідності до цих стратегій концептуальної системи перекладача. Зважаючи на це, найбільш актуальними в перекладознавстві постають проблеми обробки та використання інформації в текстовому просторі, ефективності інтерактивних дій автора, перекладача та реципієнта, зумовленість стратегій автора та перекладача видом текстової інформації.

Однак, не вся інформація є гомогенною. Вивчення видів інформації дає змогу підійти до вирішення глобальної перекладацької проблеми – вибору адекватного методу інтерпретації та відповідних перекладацьких прийомів.

Інформативність ВТ становить одну з основних текстових категорій [Гальперін 1981], яка забезпечує вербалізовану організацію інформації, її послідовне викладення автором та осмислення реципієнтом. У лінгвістиці тексту в основі розуміння інформації лежить внутрішній зміст процесу відображення особливостей одних об'єктів дійсності через зміни якостей інших об'єктів. Це означає, що інформація є слідом, який залишає одне явище в іншому. І.Р. Гальперін визначає три типи інформації, зважаючи на те, що багато текстів здатні передавати не лише те, що має буквальну інтерпретацію, а й те, що залучено до тексту асоціаціями та конотаціями, часом неусвідомленими: *змістово-фактуальна* інформація, що містить події, процеси, які відбуваються в реальному світі, експліцитні, виражені вербально в предметно-логічних значеннях на основі досвіду; *змістово-концептуальна* інформація – індивідуально-авторське розуміння відношень між явищами, описаними засобами попереднього виду інформації, задум автора, його інтенція, сприймання читачем зв'язків причини та наслідку, їхньої значущості в соціальному, політичному, культурному житті народу; *змістово-підтекстова* інформація – імпліцитний зміст тексту, який ґрунтується на здатності одиниць мови породжувати асоціативні та конотативні значення, а також на здатності речень у надфразових єдностях додавати певні смисли. Окреслені типи інформації корелюють із видами інформації, запропонованими І.С.Алексеевою [Алексеева 2001: 151-155].

За І.С.Алексєєвою, виділяються такі види інформації в будь-якому тексті: когнітивна, емоційна та естетична. Основними характеристиками когнітивної інформації є, по-перше, її термінологічність, що зумовлює однозначність, нейтральне забарвлення, відносну незалежність від контексту; по-друге, когнітивна інформація оформлюється в тексті засобами писемної літературної мови. Емоційна інформація, як правило, передається засобами емоційно-забарвленої лексики та емоційного синтаксису, проте засоби її передачі завжди обмежені певним функціональним стилем ВТ. Естетична інформація передається за посередництвом спеціальних стилістичних засобів – метафори, рими, гри слів і т.і [див. Олікова 2000].

Практичний перекладацький досвід свідчить про те, що в текстах, як правило, гармонійно поєднуються різні види інформації. Найпростішим прикладом може слугувати текст реклами, в якому комбінуються когнітивна інформація (назва фірми, продукту, його параметри, ціна), емоційна (гіперболізована позитивна оцінка якості продукту) та естетична (стилістичні прийоми).

У кожному тексті превалює один із трьох окреслених видів інформації; водночас, вони здатні комбінуватись та виступати комплексно. Естетична інформація представляє ментальний простір автора (“я”-форма), його власне бачення реальності. Тобто, ця інформація є продуцентно-орієнтованою. Когнітивна інформація є об’єктивною і ґрунтується на позалінгвальному змісті (“воно”-форма), що міститься в тексті. Емоційна інформація включає лінгвістичні ресурси, засобом яких автор здатен досягнути бажаного ефекту на адресата (“ти”-форма). З огляду на існування цих трьох різновидів інформації, визначаємо такі рівні перекладу (див. рис. 4.4):

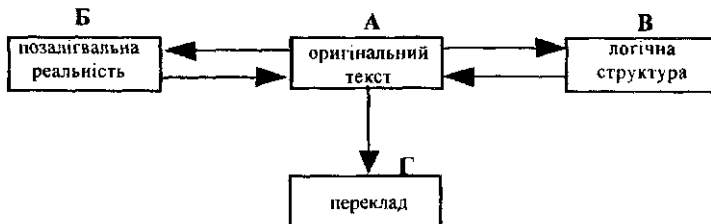

Рис. 4.4. Рівні перекладу

На рівні (А) перекладач аналізує мову оригінального тексту, сприймає текст у цілому. На рівні (Б) він зосереджується на естетичній функції тексту, тобто на ситуації, її місці у реальному (віртуальному) світі, а також відображенні ситуації у свідомості автора. Рівень (В) передбачає аналіз логічної структури тексту, ступінь її інформативності. Інакше кажучи, тут перекладач концентрує увагу на когнітивній інформації ВТ. На останньому рівні (Г) перекладач облачає естетичну та когнітивну інформацію в емоційні мовні засоби в остаточному тексті перекладу.

Із метою адекватної передачі наведених видів інформації у ІТ видається необхідним застосовувати когнітивний, семантичний та комунікативний методи перекладу [Newmark 1988]. Ці методи існують у певній суперпозиції стосовно одне одного і корелюють із рівнями перекладу: на рівні (Б) перекладач оперує когнітивним методом, на рівні (В) – семантичним, на рівні (Г) – комунікативним. Таким чином, доцільно виділяти три види перекладу: когнітивний, семантичний і комунікативний.

Когнітивний переклад транспонує граматичну структуру ВТ на рівень послідовності речень. Останні включають структуру “суб’єкт процесу + дієслово + об’єкт процесу”. Розгорнута схема виглядає так: агенс (суб’єкт) + робить (дієслово в активному стані) + дещо (прямий додаток) + чимось (інструмент) + десь (місце) + колись (час) + з конкретною метою (результант). Очевидно, наведена схема може видозмінюватися в залежності від наповненості когнітивного сюжету. Так експлікується граматичне значення ВТ.

Для більш докладного аналізу основних особливостей методів перекладу розглянемо фрагмент англomовного художнього тексту У.С.Моєма “Театр”. Художній текст обраний нами не випадково, адже автор будь-якого художнього твору прагне сконструювати “семантично прозорий та точний текст, ранжувати персонажі та події і висловити типове, тобто представити своєрідну модель людської взаємодії” [Ишмуратов 1994]:

“What nonsense that Roger talked the other day, and poor Charles, who seemed to take it seriously. He’s a silly little prig, that’s all”. She indicated a gesture towards the dance room. The

lights had been lowered, and from where she sat it looked more than ever like a scene in play. "All the world's a stage, and all the men and women merely players". But there's the illusion, through that archway; it's we, the actors, who are the reality. That's the answer to Roger. They are our raw material. We are the meaning of their lives. We take their silly little emotions and turn them into art, out of them we create beauty, and their significance is that they form the audience we must have to fulfil ourselves. They are the instruments on which we play, and what is an instrument without somebody to play on it?"

У наведеному тексті не відбито реальну взаємодію суб'єктів або сукупність когнітивних подій. Проте використовується їх актуалізація в ментальності головного персонажу твору (Джулії), а також ускладнена інтенційна схема. Вияв інтерпретатором цих структур дозволяє йому сконструювати когнітивний сюжет ВТ. Когнітивний сюжет репрезентується у такому вигляді:

Вислів 1. *What nonsense that was that Roger talked the other day, and poor Charles who seemed to take it seriously.*

Вислів 2. *All the world's a stage, and all the men and women merely players.*

Вислів 3. *It's we, the actors, who are the reality.*

Вислів 4. *They are the instruments on which we play...*

Оскільки когнітивний сюжет трактується нами як "потік" когнітивно-детермінованих подій та умов їх актуалізації в ментальному просторі персонажу, цілком логічно, що етап перевірки когнітивного сюжету (КС) повинен здійснюватись від останнього вислову до першого:

Для кристалізації моделі інтерпретації необхідною умовою є когерентність зв'язків між дискурсивними одиницями. Очевидно, що всі пропозиції висловів (1-4) поєднані каузальними зв'язками, тобто базовою операцією (див. Розділ 3) є каузальне відношення. Із когнітивної перспективи кожен попередній вислів виступає орієнтиром

(фоном) для наступного. Зважаючи на те, що кожна передуюча пропозиція виступає аргументом для наступної, порядок сегментів є базовим, полярність – позитивна [див. Knott, Sanders 1998: 140]. Джерело когерентності – прагматичне, оскільки відношення між словами будуються за принципом підстава – висновок, а не причина – наслідок [Арутюнова 1999: 46].

На основі наведеного аналізу, ми пропонуємо такий варіант когнітивного перекладу фрагмента ВТ:

“Яка дурниця то була, що Роджер казав нещодавно, а бідний Чарльз, який, здавалося, сприйняв це (розмову) серйозно. Він (Чарльз) дурний маленький педант, це все. Вона (Джулія) зробила жест у напрямку танцювальної зали. Вогні згасли, і з місця, де вона (Джулія) сиділа, реальність видавалась більш ніж будь-коли схожою на сцену у виставі. “Увесь світ – це сцена, а всі, чоловіки та жінки, просто актори”. Але існує ілюзія у цій будові (реальності); це ми, актори, хто є реальністю. Це – відповідь Роджеру. Вони (люди) – наш вихідний матеріал. Ми (актори) є значенням їхнього (чоловіків, жінок) життя. Ми беремо їхні (людей) дурні, дрібні емоції і перетворюємо їх (емоції) у мистецтво. Ми (актори) створюємо красу з них (людей), їх (людей) значущість полягає в тому, що вони (люди) утворюють публіку, яку нам (акторам), напевно, доводиться реалізовувати самим. Вони (люди) є інструментами, на яких ми (актори) граємо, а який інструмент без того, хто грає на ньому?”

Як бачимо, когнітивний переклад зосереджений на відбитті когнітивної інформації оригінального тексту, тобто на відображенні об’єктивної ситуації в баченні перекладача, а отже цей переклад нечутливий до ненейтральної лексики. Пригніченість емоційної інформації ВТ виявляється в недосконалої, до деякої міри “незграбності” тексту когнітивного перекладу для реципієнта (читача). Проте цей вид перекладу є необхідною проміжковою стадією для породження семантичного та комунікативного перекладу. Доцільність когнітивного перекладу зумовлена дистантністю англійської та української культур та, відповідно, розбіжністю структур двох мов.

У нашому дослідженні не проводиться чітка різниця між когнітивним та семантичним перекладом, оскільки ці два види

перекладу сфокусовані на передачі мисленнєвих процесів (thought-processes) автора інформації, а отже адекватності змісту оригіналу, когнітивного та водночас естетичного значення ВТ. Однак глибинна різниця між когнітивним та семантичним перекладом все-таки існує. Простежимо в поданому нижче прикладі семантичного перекладу збереження й передачу естетичної інформації:

“Яку ж тільки дурницю сказав нещодавно Роджер. А нещасний Чарльз повірив його словам. Він просто педант”. Її рука мимоволі піднялась, вказуючи на танцювальну залу. Вогні згасли і реальність видавалась як ніколи схожою на одну зі сцен п'єси. “Увесь світ – театр, а люди в ньому просто актори.” Але все зовсім не так. Саме ми, актори, – єдина реальність. Ось відповідь Роджеру. Люди не більш ніж глина, з якої ми ліпимо мистецтво. Саме завдяки нам їхнє життя набуває значення. Ми перетворюємо їхні дрібні жалюгідні емоції в мистецтво, породжуючи прекрасне. Вони лише публіка, яку нам самим необхідно довершити, інструменти, на яких ми граємо. А чого вартий інструмент без виконавця?”

Як бачимо, цей варіант перекладу, порівняно з когнітивним, є кращим для сприйняття, однак зорієнтований на автора і поданий з його перспективи. Поряд із великою кількістю застосованих граматичних, лексичних та стилістичних трансформацій, він зберігає естетичний компонент ВТ.

Ще однією версією перекладу виступає комунікативний переклад. Фактично, він є когнітивним (семантичним) перекладом у плані збереження форми, структури та лексичної наповненості ВТ доти, доки не відбувається зміна перспективи: комунікативний переклад характеризується зміщенням акценту на кінцевого отримувача (читача) інформації. Отже, незважаючи на те, що комунікативний переклад враховує, до деякої міри, когнітивну й естетичну інформацію мови оригіналу, він виявляється орієнтованим на кінцевого адресата, а отже акцент тут на емоційному ефекті. Цей вид перекладу враховує передачу емоційної інформації ВТ. Саме він є яскравим прикладом “функціонального” перекладу. Основною метою комунікативного перекладу є породження ідентичного з ВТ прагматичного ефекту на читача. Цей переклад підкреслює прагматичний аспект міжмовної

комунікації, відтінюючи семантичний (змістовий). Тому лінгвістична структура тексту комунікативного перекладу, в порівнянні з когнітивним або семантичним, більш спрощена, прозора та доступна для читача. Використовуючи комунікативний метод перекладу, інтерпретатор намагається вдосконалити мову оригіналу (звісно, в розумних межах) із метою покращення сприйняття й розуміння тексту читачем – представником іншої культури. Отже, представимо комунікативний переклад обраного фрагмента ВТ:

“Яка ж то була дурниця, що казав нещодавно Роджер. А нещасний Чарльз довірився йому. Він просто педант”. Її рука мимоволі піднялась у напрямку танцювальної зали. Вогні згасли і реальність видавалась як ніколи схожою на одну зі сцен вистави. “Увесь світ – театр, а люди в ньому просто актори. Ал всі ми – в полоні ілюзій. Ми – актори, і тільки ми реальні. Роджеру це сподобається. А люди – це просто тканина, з якої ми щось справді цінне виплітаємо. Саме через нас їхнє життя чогось варте. Ми перетворюємо їхні дрібні жалюгідні емоції в мистецтво, породжуючи красу. А вони – лише публіка, яку нам самим доводиться довершувати, інструменти, на яких ми граємо. А чого вартий інструмент без музики?”(переклади авторів)

У порівнянні з семантичним перекладом комунікативний більш близький для адресата, адже перекладач намагався спростити стиль оригіналу для легкості сприйняття ІТ читачем. Однак, на питання, який метод краще використовувати, немає прямої відповіді, і воно лишається відкритим. Переклад художнього тексту є дуже суб’єктивним і оцінити його точність практично неможливо [див. Мирам 2001]. На наш погляд, художній текст слід передавати більш “семантичним” шляхом, оскільки в такому тексті все-таки домінує естетична інформація, відчуття присутності авторського “я”. Особливо це стосується класичних творів, де форма, так само як і зміст, більш важлива, ніж комунікативний ефект на читача. Проте, якщо перекладати семантичним шляхом поетичний текст, то текст перекладу видається досить незграбним. Проаналізуємо для прикладу фрагмент перекладу поеми О.Пушкіна “Евгеній Онегин”:

*Она, взглянуть назад не смея,
Поспешный ускоряет шаг...*

Переклад В.Набокова:

*She, to look back not daring,
Accelerates her hasty step...*

Очевидно, прагнення перекладача зберегти букву оригіналу призводить до того, що семантичний переклад у цьому випадку не враховує навіть граматики англійської мови і нехтує синтаксичними принципами побудови англомовного висловлювання. Сам В.Набоков зізнався, що для нього такий вид деталізованого перекладу являє ідеал перекладацької майстерності [див. Newmark 1988].

Розглянемо ще приклади:

1. W.Shakespeare "Sonnet CIX" (fragment)

*O, never say that I was false of heart,
Though absense seemed my flame to qualify...*

Переклад авторів:

*О, не кажи ніколи, що серце в мене штучністю повніє,
В відсутність тебе подум'я єства мого тьмяніє...*

2. W.Shakespeare "Sonnet XVIII" (fragment)

Sometime too hot the eye of heaven shines...

Переклад авторів:

Буває так, що око неба надто обнікає...

Як бачимо, використаний тут комунікативний метод перекладу поетичного тексту більш придатний для його сприйняття українським читачем. Інакше кажучи, програвши "війну" тактично, перекладач виграв її стратегічно.

Таким чином, переклад – це складний, тривалий та трудомісткий процес інтеракції думки, значення і мови; універсальних, культурних та індивідуальних аспектів мови і людської поведінки. Водночас, відбувається динамічна взаємодія трьох перспектив: перекладач рухається від *погляду автора* через *власне бачення* до *позиції читача*. Саме тому, перш за все, необхідно визначити рівні перекладацького процесу та універсальні методи перекладу незалежно від функціонального стилю ВТ. З іншого боку, пріоритет одного з окреслених вище трьох методів перекладу детермінується домінуючим видом інформації ВТ та стилем тексту-оригіналу.

Виявлення когнітивного, семантичного та комунікативного методів у континуумі перекладача робить доцільним їх застосування у будь-якому жанровому діапазоні текстів.

Дослідження комунікації “мовець – перекладач – адресат” свідчить про необхідність залучення методологічних апаратів психолінгвістики, когнітивної та комунікативної лінгвістики, теорії мовної комунікації, оскільки перекладач, однаково як і мовець/автор, має справу з інформацією, яку потрібно передати належним чином для її максимально повного розуміння адресатом. Сучасна теорія перекладу оперує значною кількістю методів, спрямованих на досягнення окремих цілей. Однак варіативність методів не забезпечує повноцінного аналізу цієї комунікативної системи. Зосередженість лише на відправникові інформації породжує семантичний метод перекладу: перекладач апелює до “значення мовця” [Thomas 1995: 22], неодмінно обмежуючи власну роль та роль адресата в цій антропологічній тріаді. Сфокусованість лише на когнітивних процесах, які відбуваються в “ментальному просторі” [Fausonnier 1985] перекладача, призводить до небажаного зовнішнього суб’єктивного забарвлення перекладу. Надання переваги лише кінцевому отримувачу інформації виявляється збитковим у силу порушення вихідних знань автора та способів його самовираження.

Таким чином, когнітивні, семантичні та комунікативні чинники мають бути синтезованими в одне ціле, забезпечуючи інтереси трьох сторін комунікативного процесу і не применшуючи ваги жодної з них [Засєкіна, Засєкін 2001].

4.5. Психоенергетика інтерпретації і перекладу

Усе, що нас оточує, має свою інформаційну структуру, енергетику. Потік інформації обрушується на суб’єкта довкола – з екрана телевізорів, із передвиборчих листівок, зі сторінок книг, у метро, в церкві, тобто де б людина не знаходилась, вона неодмінно піддається бомбардуванню інформацією. Взаємодіючи з іншими, людина вступає в інформаційно-енергетичний обмін.

При прочитанні (інтерпретації) інформації, запропонованої, наприклад, автором твору образотворчого мистецтва, кіномистецтва, музики і т.і. інтерпретатор паралельно запозичує, поглинає енергетику творця, адже за будь-яким твором стоїть автор, його енергетика, світогляд і світовідчуття. Справжнє бажання людини, за словами Ж.Лакана, полягає в тому, щоб інший його потребував; він хоче *бути* “об’єктом”, якого не вистачає партнерам по соціальній комунікації, хоче бути причиною “бажання” з їх боку [Ласан 1966: 181].

У інтегративній моделі, постульованій наукою про системи, інтерпретативний процес трактується як такий, що складається з взаємопов’язаних систем: *автономних систем автора і читача* разом із їхнім особистісним, екзистенціальним аспектом; *тексту як мовного посередника комунікації*, який має свою структуру; і *соціокультурного контексту*, в який вищезгадані системи занурені. Властивістю цих систем, за словами М. Мазур, є постійна взаємодія, взаємовплив, тобто обмін інформацією й енергією [Мазур 1966]. *Енергія*, в термінах О.Ф.Лосева, – це внутрішній зміст смислу буття, який, залишаючись чистим смислом, виливається назовні, являючи зовні таємниче життя внутрішніх надр буття [Лосев 1997]. Отже, кожне слово в складі пропозиції, кожне речення як мінімальна інформаційна одиниця тексту, за аналогією з числом у розумінні О.Ф.Лосева, є контейнером енергії думки автора. Інформаційною одиницею цифрових (комп’ютерних систем) є саме число, при певному ранжуванні якого з іншими числами виникають різні інформаційні сполуки. Концептосистема людини реагує на репрезентацію інформації за її трьома невід’ємними компонентами: тіло думки (лінгвістична форма), дух думки (ідейний зміст) і, нарешті, душу (емоцію), яка лежить в основі думки.

Відомо, що процес перекладу складається з фаз аналізу та синтезу. Процес аналізу складається з трьох стадій: а) аналіз *матеріальної оболонки авторської думки*; б) входження інтерпретатора в шар *свідомості* автора, зчитування елементів його *ментального простору*. Подальше спілкування з автором призводить до виявлення *часового* пласта й проникнення до джерела думки, – емоції. Цей ірраціональний шар є ніщо інше, як *підсвідомість* автора, душа думки.

Автор, створивши текст, і перекладач, сприймаючи цей текст, не перестають залишатися особистостями. Протягом інтерпретації встановлюється за посередництвом тексту зв'язок між авторами й перекладачами як особистостями.

Маючи справу з мовним твором, інтерпретатор-перекладач спочатку аналізує його лінгвістичну структуру, "розщеплюючи" формальне ядро тексту для ідентифікації значення текстових одиниць. Якщо перекладач зупиняється на цій стадії, не вважаючи за необхідне рухатися далі, він у результаті відтворює буквальний переклад, оскільки у фокусі його уваги знаходиться збереження та відтворення букви оригіналу, його форми. Такий вид перекладу вважався в ХІХ столітті не тільки нормою, але й чи не найкращим зразком перекладацької творчості [Newmark 1988]. У той же час очевидно, що, чим менше психічної енергії, тобто ментальних зусиль докладено, тим менша ймовірність проникнення перекладача у структуру знань автора.

Незважаючи на те, що перекладач і автор перебувають на цій стадії в однакових матеріальних точках, вони, однак, знаходяться в різних просторово-часових вимірах. Перекладача тут цікавить форма, а не зміст оригіналу, його зовнішня краса, а не суть. Отже, при буквальному перекладі інтерпретатор оперує вербально-знаковим вираженням, тобто поверхневою матерією оригіналу, внаслідок чого відтворюється перекладна копія вихідного тексту, що має поверхневу форму, *тіло* думки, однак позбавлена власне думки. Таке явище найчастіше призводить до перекручування й значних втрат змісту ВТ. Як наслідок, буквальний переклад буде важко сприйматися й розумітися реципієнтом-носієм цільової мови.

Для перекладача існує продовження шляху – рух у напрямку автора, щоб "стати поруч" з ним, настроїтися на його ментальну "хвилю". У цій фазі інтерпретатор розщеплює семантичне ядро ВТ, проникає всередину свідомості автора, простежує хід його думок, занурюючись тим самим у його ментальний простір. У цьому випадку елементи ментального простору автора перетікають до інтерпретатора, живлячи його енергією. Інтерпретатор реанімує думки автора, відновлює архітектуру його когніції. Назвемо цей рівень

когнітивно-семантичним. Інтерпретатор здобуває когнітивну інформацію, одержуючи натомість енергію свідомості автора. У теорії перекладу така фаза іменується передперекладацькою процедурою, результатом якої стає версія когнітивного перекладу. Такий варіант перекладу, де енергія, витрачена перекладачем, компенсується енергією свідомості автора, найчастіше є аналітичним за своєю сутністю. При цьому перекладач намагається втілити ідею, дух авторської думки в текстову форму цільової мови. Інакше кажучи, інтерпретатор утілює дух і букву оригінального тексту. Тексти, що підлягають такому способу перекладу, можуть бути технічними, науковими і т.і., де домінує когнітивний тип інформації.

При входженні в ментальний простір автора виникає когнітивний резонанс програм осіб-учасників взаємодії. Таке явище відоме в психології як когнітивна чи “холодна”, інтелектуальна емпатія – входження в інтелектуальний простір автора й уявна ідентифікація перекладача з автором. Інтерпретатор намагається дивитися на реальність, описувану текстом, очима автора, мислити його думками. Перший заряджається думками творця, який “скидає” йому свою енергію. Акумуляція такої енергії необхідна інтерпретатору, передусім, для реорганізації або реставрації власного досвіду. Проте, якщо елементи авторського досвіду вже присутні в свідомості перекладача або не суперечать йому [van de Velde 1992: 23], то має місце когнітивна економія, й уся здобута енергія спрямовується на роботу власне з перекладу. Результатом цього процесу постає вербальна версія, досягнута швидше в часі й з мінімальними ментальними зусиллями з боку перекладача. Досвід роботи в області практики письмового перекладу свідчить, що найчастіше студенти – майбутні перекладачі додатково витрачають зусилля та час, щоб ідентифікувати текстуальний об’єкт і реструктурувати власний (небагатий ще) досвід і знання світу відповідно до інтенцій автора. Очевидно, що така ситуація типова й для досвідчених перекладачів, особливо при роботі з художніми текстами.

Власне, на цій стадії й починається інтерпретація текстових даних. Перцептивна обробка візуальних даних, присутніх у висловлюваннях, є її точкою відліку. Під час інтерпретації тексту інформація, яка надходить і на яку реагує реципієнт-перекладач, може узгоджуватися, тобто бути семантично конгруентною з його

попередніми предметними або фоновими знаннями. У цьому випадку інтерпретатор включає таку інформацію до власного тезаурусу. Однак є випадки, коли по ходу читання інформації, вона не узгоджується, тобто є несумісною з наявними знаннями перекладача. У такому разі для перекладача існує альтернатива: реорганізація нової інформації з метою її сполучення зі старими/накопиченими знаннями або ж реорганізація наявних знань відповідно до пропонованого автором тексту інформації. Як правило, ментальна репрезентація, яка виникає на основі таких трансформаційних процесів, являє приклад організації інформації [Ор. cit.: 22-23]. Безумовно, така реорганізація вимагає витрати великої кількості психічної енергії і часу, що, відповідно до принципу релевантності Д.Шпербера, Д.Уїлсон [Шпербер, Уїлсон 1988], не економічна і знижує важливість (релевантність) сказаного автором.

Таким чином, на когнітивному рівні інтерпретатор охоплює простір автора, його ментальні репрезентації, дух і букву, ідею і її контейнер, але душа – часовий параметр думки залишається поза межами досягнутого. Перекладач поглинув недостатню кількість інформації й енергії, закладеної автором. Більшість перекладачів, сприйнявши дух і букву оригінала, отримавши порцію енергії свідомості автора, припиняють подальший діалог з автором і синтезують текст перекладу. Це буває виправдано в ряді випадків, наприклад при роботі з науково-технічними текстами, оскільки вони у вкрай малому ступені містять емоційне навантаження. У той же час когнітивний метод непридатний для перекладу художньої прози і текстів поезики, рекламних і пропагандистських матеріалів, оскільки в них домінує енергетика емоцій.

Однак на цій стадії часовий вимір думки автора залишається непізнаним перекладачем. Він не увійшов у часовий пласт думки автора, не досягнув його емоцій, – фундамент, на якому будувалася, народжувалася ідея автора. Перекладач, увійшовши до простору автора, бачить поки що саму думку, а не емоції, що лежать в основі такої.

Рухаючись далі, у третій фазі взаємодії, перекладач виходить на емоційний рівень автора. Це можна порівняти з тим, як спостерігачі, оглядаючи той самий об'єкт, відчувають різні емоції, оскільки їх

розділяють простір, кут чи точка зору. При цьому, механізм інтерпретації включається тільки тоді, коли вони оцінюють, характеризують цей об'єкт, кожний зі своєї перспективи. І всі ці інтерпретації будуть різні, оскільки не існує, відповідно до погляду постмодерністів, єдиної, універсальної інтерпретації й об'єктивної істини. Існує лише розмаїття поглядів на світ [Kozlov 2000].

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що на першій стадії перекладацького аналізу виникає симпатія, матеріальний дотик інтерпретатора й автора через текст. На другій стадії має місце інтелектуальна/когнітивна емпатія, тобто входження до ментального простору автора, внаслідок чого утворюється область розподіленого знання (*shared knowledge/common grounds*) [КСКТ: 174; Clark 1992]. Оскільки перекладач рухається назустріч автору, намагаючись діяти за його волею, виконати підлеглу роль, його символічна енергетика відповідає жіночому началу. Таким чином, “запліднившись” енергією автора, перекладач здатен дати світу нове життя – життя твору-оригіналу у вимірі цільової мови, його культури. Перекладач за своїм покликанням виконує функцію передачі авторських когніцій і емоцій кінцевому адресату-читачу.

Закон збереження енергії говорить: зменшення механічної енергії за рахунок дії сил тертя й опору кількісно дорівнює збільшенню внутрішньої енергії тіл, що взаємодіють. Таким чином, закладена енергія, психічна зокрема, нікуди не зникає. Її властивістю є рух. Із позицій психолінгвістики вищезгаданий закон фізики можна прочитати так: Зменшення психічної енергії інтерпретатора за рахунок витрати ментальних зусиль на інтерпретацію і розуміння кількісно дорівнює збільшенню емоційної енергії учасників взаємодії. Іншими словами, кількість енергії, переданої тілу, частково йде на поповнення внутрішньої енергії, а частково на виконання ним роботи. Тому варто говорити, що витрата психічної/ментальної енергії – це не ентропія [Каныгин, Яковенко: 23], тобто її безсистемний розкид, а кумулятивний процес.

Повної емоційної емпатії реально досягти неможливо, така емпатія багата на негативні наслідки, оскільки консенсус, згода в усьому веде до зупинки інтеракції [Pallotti 1999: 424]. У розмові така емпатія призводить до мовчання, тому що співрозмовникам

буває більше нічого сказати, поділитися чим-небудь: усі думки й оцінки ідентичні. Бажання *цілком*, до кінця зрозуміти іншого є прихованою агресією проти нього, оскільки в цьому випадку мова йде про повну копію, тотожність суб'єктів на глибинному, емоційному рівні. У перекладі, та й не тільки в ньому, тривала емпатія іноді буває навіть небезпечна, коли інтерпретатор емоційно ототожнюється з автором твору, художнього зокрема. Якщо автор – людина гармонійна, то вихідна від нього інформація буде нести позитивну енергію, і, передаючись інтерпретатору, збагатить його і принесе користь. Після прочитання такого твору інтерпретатор/читач може почувати приплив позитивних емоцій, емоційний підйом, легкість “на душі”. Якщо ж автор твору керується емоціями деструктивізму, насильства, ідеалізації людського, а не Божественного, інтерпретатор (читач) може “заразитися” і “захворіти” цими емоціями, якщо гвір йому “по душі”. Інша справа, коли інтерпретатор у цьому випадку не переймається емоціями, а тільки думками, не забуваючи при цьому свою основну функцію – переклад тексту і роль посередника в комунікації автор – читач. У такому разі енергетичний негатив проникає лише до ментального простору/свідомості реципієнта-перекладача, зупиняючись на порозі підсвідомості. Аналогію можна провести з телебаченням, кіно, комп'ютерними іграми, коли реципієнту часто є небезпечним для здоров'я емоційно ідентифікувати себе з героєм-насилником. Те ж стосується музики, художніх творів-бестселерів, коли емоції непростення, образ, помсти чи навіть фізичного знищення “мучителів” генеруються автором і передаються через незахищений канал підсвідомості слухачу/глядачу/читачу, заповнюючи йому шкоди, яку неможливо виміряти та зафіксувати в процесі.

Таким чином, будь-яка інформація неодмінно супроводжується енергією. Тобто ми весь час підживлюємося, заряджаємося тонкою енергією за допомогою інформації, яка є носієм енергії. Увесь наш Всесвіт є інформаційним вмістищем, судиною, з якого ми поглинаємо енергію. Тіло думки – це його фонологічне чи графічне зображення, дух думки – це її ідея, знання; душа думки – це її емоційне фон, джерело. У об'єктивному часі, перекладач рухається з минулого в майбутнє. Однак у суб'єктивному часі автора він рухається з майбутнього в минуле, оскільки йде від кінцевого продукту

до думки, яка породжує слово. Отже має місце зворотний відлік часу – від наслідку процесу міркувань автора (сталого) до причини (становлення) – його задуму. У цьому зв'язку логічно припустити, що найтонкіша психічна енергія має вихід на інформаційно-енергетичний банк Всесвіту і *генерується часом*, перетікаючи від творця до інтерпретатора, адже часові вектори автора й перекладача різнонаправлені. Безперечно, досліджувана проблема є перспективною і потребує подальшого вивчення спільними зусиллями наукових парадигм лінгвістики, психології, синергетики, когнітології, штучного інтелекту, математики, філософії та ін.

Питання для самоконтролю:

1. Яка відмінність між процесом навчання іноземної мови та процесом оволодіння іноземною мовою?
2. Назвіть дослідницькі підходи до вивчення процесу оволодіння іноземною мовою.
3. Охарактеризуйте методи контрастивного аналізу, аналізу помилок та інтроспективний метод.
4. Назвіть сучасні концепції досліджень проблем двомовності.
5. У чому полягає сутність психолінгвістичної моделі перекладу? Назвіть складові цієї моделі.
6. Назвіть набір перекладацьких стратегій. Визначте, які з них застосовуються у фазі аналізу, а які – у фазі синтезу.
7. Дайте визначення поняттю “когнітивний стиль”
8. Назвіть типи когнітивних стилів перекладачів та охарактеризуйте кожен із них.
9. У чому полягає психолінгвістична відмінність усного та письмового перекладу?
10. Визначте види інформації тексту-оригіналу.
11. Як впливає інформація, домінуюча у вихідному тексті, на вибір методу перекладу?

Вступ

Експериментально-психологічні методи дослідження мови (мовлення)

Мова – це система словесних знаків, спільних для усіх членів соціуму, регулятор їх спільної діяльності, засіб комунікації, оформлення та формулювання думок, передачі та узагальнення суспільно-історичного досвіду. Будь-які знаки, словесні зокрема, заміщають предмети та явища реальної дійсності, поширюють сферу взаємодії, маючи здатність виходити за межі конкретного простору та часу, забезпечують максимальну економічність та комфортність для користувачів. Знаки, на противагу природним сигналам та ознакам, за своєю сутністю – штучні. В умовах універсального використання знаки перетворюються на символи. Знаки диференціюються: а) за модальністю (зорові знаки дорожнього руху, слухові знаки азбуки Морзе тощо); б) за тривалістю та складністю (знаки світлофора та жести регулювальника); в) за ступенем конкретності–абстрактності (різноманітні піктограми та абстрактний живопис). Проблема семіотики – науки про знаки та знакові системи – постійно знаходиться в полі зору філософів, лінгвістів, психологів, оскільки знаковість поведінки – це сутність людського буття та людської свідомості. Серед усіх знаків чільне місце посідають вербальні знаки. Вони трактуються як знаки знаків, оскільки за їх допомогою можна пояснити та створити будь-яку систему знаків, їх можна перевести в будь-яку сенсорну модальність (пишу, читаю, слухаю тощо), при необхідності можна замінити одні знаки на інші (наприклад, при недостатньому знанні іноземної мови).

Будь-який знак має дві важливі характеристики: *зовнішній план вираження та внутрішній план змісту*. Проблеми значення вивчаються семантикою та психосемантикою, оскільки знаки створюються людьми з метою спілкування. Найважливішими критеріями ефективності знака вважаються знання його плану змісту (значення) та частотність використання. Конкретний процес використання вербальних знаків із метою спілкування, функціонування мислительних процесів, оцінки різних життєвих проявів називається мовленням. Мовлення розглядається з позиції активного,

мислячого суб'єкта, тому в науковому обігу часто зустрічається термін “мовленнєво-мислительна діяльність”.

Результати аналізу мовлення суб'єктів свідчать про їх індивідуальні, вікові, гендерні, інтелектуальні та професійні особливості. Класифікація видів мовлення, поряд із класифікацією видів мови, досить різноманітна. Розрізняють зовнішнє, внутрішнє та егоцентричне мовлення, пасивне (аудіювання, слухання) та активне (говоріння, писання), монологічне та діалогічне, емоційно забарвлене та монотонне тощо. Основним показником мовлення є адекватне використання мовних засобів суб'єктом, його коректне розуміння системи семантичних зв'язків. Існують два основних методи оцінки: *прямий* та *непрямий*. При використанні прямого методу респондент надає усвідомлені відповіді щодо важливих та суттєвих ознак різних мовних знаків. Наприклад, у “Словниковому субтесті” Векслера респонденти послідовно визначають значення різних слів, починаючи з більш конкретних “дочка”, “яблуко”, та закінчуючи більш складними та абстрактними – “парадигма”, “тріада”. Найвищий бал оцінювання – 2 надається у випадку визначення всіх необхідних ознак слова, відсутність у переліку деяких ознак зумовлює оцінку в 1 бал, випадкові та суб'єктивні ознаки оцінюються балом 0. Наприклад, відповіді на слово “сніданок” розподіляються таким чином: *ранковий прийом їжі* – 2 бали, *їжа* – 1 бал, *кава, бутерброд* – 0 балів. Підраховується загальна сума балів усього субтесту, на основі якої робляться теоретичні узагальнення про відповідність індивідуальних даних груповим нормам. До прямих методів належать також завдання аналітичного типу: визначити головні та другорядні члени речення, перекласти іншомовний текст на рідну мову тощо.

Непрямі методи, на противагу прямим, не потребують усвідомлених реакцій. Серед непрямих методів виділяються психофізіологічні, асоціативні, ігрові методи та метод семантичного диференціалу (СД). Розглянемо ці методи.

1. Прямий (вільний) асоціативний тест

Для проведення цього тесту необхідно підготувати слова-стимули в кількості 30-40 одиниць, які репрезентують різні частини мови – іменники, дієслова, прикметники, прислівники. Слова-стимули повинні характеризуватись нормальною чи високою частотністю, що

можна перевірити в словниках.

Інструкція респондентам: “У відповідь на слово-стимул запишіть будь-яке слово, що спало вам на думку”. Час для запису кожної реакції після окремого слова-стимулу повинен становити 5 – 6 хвилин. Із метою встановлення асоціативних зв’язків між стимулами та реакціями респонденти складають таблицю (див. Таблицю 1). Після виконання асоціативного експерименту послідовно аналізуються пари слів стимул–реакція на основі двох категорій: логічні та граматичні реакції. Логічні реакції поділяються на центральні та периферійні, граматичні – на синтагматичні та парадигматичні. Логічні зв’язки – це зв’язки за змістом між стимулом та реакцією. Якщо такий зв’язок є (наприклад, армія–солдат), то ставиться відмітка у графу “центральна логічна реакція”. Якщо такий зв’язок відсутній, то ставлять відмітку у графі “периферійна логічна реакція” (наприклад, *співати – їжа*). Збільшення периферійних асоціативних реакцій свідчить про низький рівень володіння мовою. Синтагматичні зв’язки між стимулом та реакцією – це зв’язки між різними граматичними категоріями (різними частинами мови, наприклад, *гарний – вчинок*). Парадигматичні реакції – це реакції в межах однієї граматичної категорії (танці – пісні). Збільшення синтагматичних реакцій свідчить про комплексність мислення, невміння категоризувати об’єкти на основі їх ознак. На основі цього експерименту можна визначити поле семантичних множників для певного стимулу за формулою американського психолога Клода Нобла:

$$K = n-1 / N$$
, де n – загальна кількість реакцій, що збіглися, N – загальна кількість усіх реакцій. На основі отриманих результатів можна побудувати семантичні мікросистеми, які дають змогу відобразити семантичну структуру мови. Семантичні мікросистеми дають змогу підвищити продуктивність процесу оволодіння іноземної мови, знаходити адекватні еквіваленти в перекладацькому процесі. Велику значущість асоціативний експеримент має в дослідженнях білінгвізму та визначенні когнітивного стилю перекладача. Із цією метою експериментатор спочатку проводить асоціативний тест на рідній мові, а згодом – на іноземній. Респондентам надається така інструкція: “У відповідь на слово-стимул, запишіть будь-яке слово на іноземній мові”. Аналіз

результатів проводиться на основі таблиці 1, із розрізненням логічних та граматичних реакцій. Збільшення числа периферійних та парадигматичних реакцій свідчить про низький рівень володіння іноземною мовою. Ступінь вільного білінгвізму визначається за формулою:

$$\text{Кзбіг. Реакцій} = \frac{\text{збіг. реакцій}}{\text{усі реакції}} \times 100\%.$$
 При коефіцієнті понад 50% білінгвізм є вільним. Чим він вищий, тим кращо респондент володіє мовними структурами. На основі єдиної сенсорно-перцептивної бази асоціативні реакції збігатимуться повністю чи за семантичним полем (наприклад, реакція на стимул "сонце" може бути "місяць", а англійська/німецька реакція – "star"/ "Stern"). Коефіцієнт менше 50% свідчить про низький рівень білінгвізму та нездатність до вільного спілкування.

Таблиця 1

Матриця асоціативних реакцій

Стимул	Логічна реакція		Граматична реакція	
	Центральна	Периферійна	Синтагматична	Парадигматична
1				
2				
3				
...				
30				
Загалом, у%				

2. Непрямий асоціативний експеримент

Основна відмінність непрямого асоціативного експерименту від прямого полягає в тому, що респондент записує слова-реакції відповідно до інструкції експериментатора, а не ті, що спали йому на думку.

Інструкція для респондентів: "У відповідь на слово-стимул запишіть слово з протилежним значенням (антонім)". Для оцінки результатів необхідно підготувати таблицю (див. Таблицю 2) з

визначенням адекватних реакцій, неадекватних та семантичних парафазій (*пара* – біля; *фазус* – смисл). Високі результати у другій колонці – адекватні реакції (до 100%) свідчать про високий рівень знання мови та активне використання її внутрішніх структурних зв'язків.

Таблиця 2

Результати направлено асоціативного експерименту

Вербальні стимули	Адекватні реакції	Семантичні парафразії	Неадекватні реакції
1. 2. Загальна кількість			

3. Оцінка мовця за допомогою методу семантичного диференціалу (СД)

Семантичний диференціал, який у науковий обіг був уведений Ч. Осгудом, дає змогу комплексно описати мовця на основі його голосових та мовленнєвих ознак. Суть методу полягає у підготовці 30-40 оціночних шкал із 7 поділками на кожній, які респонденти індексують відповідно до своєї думки. Кожна шкала має 7 поділок від -3 до +3 з нульовим показником у центрі. Респонденти повинні за допомогою індексації шкал та сумарного узагальнення балів скласти свій семантичний диференціал на основі самооцінки, уявлення про ідеальне мовлення на основі оцінки їх мовлення експертом. Розходження в ідеальному профілі та профілі на основі самооцінки понад 1 бал свідчить про незадоволення респондента своїми мовленнєвими показниками та усвідомлення можливостей корекції. Розходження між результатами самооцінки та оцінювання експертом свідчить про неадекватність самооцінки. В ідеальних варіантах усі три профілі мають приблизно однакову конфігурацію, що свідчить про адекватну самооцінку, соціальну зрілість та усвідомленість.

Список суб'єктивних шкал

Фактор оцінки якості

Огідний	-3 -2 -1 0 1 2 3	Гарний
Відразливий	-3 -2 -1 0 1 2 3	Приємний
Поганий	-3 -2 -1 0 1 2 3	Хороший
Дратуючий	-3 -2 -1 0 1 2 3	Заспокійливий
Манерний	-3 -2 -1 0 1 2 3	Природний

Фактор активності

Неживий	-3 -2 -1 0 1 2 3	Пошквалений
Повільний	-3 -2 -1 0 1 2 3	Швидкий
Пасивний	-3 -2 -1 0 1 2 3	Активний

4. Психологічні характеристики писемного мовлення

Змістові характеристики писемного мовлення визначаються за допомогою методів контент-аналізу та інтенційного аналізу. Інформація про продуцента міститься в аналізі способів вираження, тобто в тих психолінгвістичних категоріях, які свідчать про професійну та інтелектуальну компетентність, емоційний стан та загальну культуру. Із цією метою респондентам пропонується написати листа близькій людині, якій не потребує ретельної перевірки. Розмір листа – 250-300 слів. Цей лист і буде об'єктом психолінгвістичного аналізу. Для порівняння респонденти отримують відомості про аналогічні класичні показники епістолярного жанру, наприклад, про показники листа дочки Марини Цветаєвої Аріадни Ефрон, які вона надсилала Борису Пастернаку (див. Таблицю 3).

Таблиця 3

Психолінгвістичні показники писемної продукції

Найменування показника	Лист Аріадни Ефрон	Індивідуальний результат
1. Об'єм мовленнєвої продукції, в словах (кількість знаменних слів)	324 слова	
2. Об'єм мовленнєвої продукції в реченнях	32 речення	
3. Середній розмір речення	10,1 слова	
4. Коефіцієнт словникової різноманітності, за формулою	22,4%	
5. Коефіцієнт дієслівності, за формулою	6,6%	
6. Коефіцієнт логічної зв'язності, за формулою	0,9	
7. Коефіцієнт емболії (засміченості), за формулою	0	

Показник обсягу мовленнєвої продукції у словах свідчить про особливості автора, його комунікативність, позитивну та негативну мотивацію. Показник середнього розміру речень свідчить про особливості вербального інтелекту (прямий кореляційний зв'язок) та про різку зміну емоційного стану (негативна кореляція). На українській та російській мовах середній розмір речень – 6-9 слів. Для порівняння – в листах Л.М.Толстого зустрічаються речення в 30-35 слів.

Коефіцієнт словникової різноманітності є одним із основних у мовленнєвій психодіагностиці. Він свідчить про особливості вербального інтелекту (прямий кореляційний зв'язок) або про різку

зміну емоційного стану (негативний кореляційний зв'язок). Звичайний показник словникової різноманітності - в межах 5 до 15 слів. Коефіцієнт підраховується за такою формулою:

$$K_{\text{слов. різном.}} = \text{різні слова} / 2N \text{ усі слова}$$

Коефіцієнт дієслівності вважається коефіцієнтом агресивності. Він вираховується за формулою дієслів:

$$K_{\text{дієслівності}} = \text{дієслова} / \text{всі слова} \times 100\%$$

Коефіцієнт логічної зв'язності також вираховується за формулою співвідношення загальної кількості службових слів (сполучників та прийменників) та загальної кількості речень. Коефіцієнт у межах одиниці свідчить про гармонійне поєднання службових слів та речень як синтаксичних конструкцій:

$$K_{\text{лог. зв'язність}} = \text{служб. слова} / 3N \text{ речень}$$

Коефіцієнт емболії мовленнєвого висловлювання - це відношення загальної кількості ембол, тобто слів, які не мають семантичного навантаження (наприклад, вигуків), до кількості слів у реченні. Коефіцієнт емболії свідчить про властивості вербального інтелекту (негативний кореляційний зв'язок), емоційний стан продуцента (позитивний кореляційний зв'язок), культуру мовлення та загальну культуру.

$$K_{\text{емб.}} = \text{емболи} / \text{всі слова} \times 100\%$$

Додаток 2

Нижче подані тексти-оригінали та їх переклади. Визначте, до якого типу когнітивного стилю належать перекладачі. Проаналізуйте, які частини текстів-оригіналів перекладені за денотативним, а які за трансформаційним механізмом. Обґрунтуйте причини вибору того або іншого підходу. Висловіть свою думку щодо адекватності перекладів.

1. Фрагмент тексту оригіналу

Лелія (Леся Українка)

Павлусь дивився на смужку і все думав, думав, довго так... І от здалося йому, що смужка та затремтіла, почала темніти,

мовби хто заслонив її тінню. Павлусь підвівся трохи, глянув, – коли бачить, аж проти нього стоїть якась постать, немов людська. Він спершу злякався трохи, потім же бачить, що то зовсім не страшне, – таке маленьке, немов якась дівчинка малесенька; от він і нічого, перестав боятися. Дивиться на ту дівчинку, а вона така гарнесенька: очиці ясні, кучері довгі, сріблясті, сама в білій прозорій шаті, на голівці малесенька золота коронка, ще й крильцята має хороші та барвисті, як у метелика, так і міняться різними барвами, немов тая веселка. В рученятах у дівчинки довге стебло, квітка білої лелії, і пахне вона на всю хату. Павлусь глянув на дівчинку і зараз якось пізнав, що це цариця Лелія, – а він же так хотів її побачити...

Текст перекладу

Lady Lily

Such were the thoughts which passed slowly through Little Pavlik's head as he looked at the moon beam... Suddenly, the moon light beam trembled and grew dark, as though something or someone had moved across it. Pavlik peered into the darkness and, before long, made out an indistinct human figure standing right by his bed. Cold shivers ran up and down the boy's spine but then he saw there was nothing to be afraid of. In front of him was a small, in fact tiny girl. Pavlik looked closer and saw that she was a very pretty girl with fair eyes and long hair shining like silver. She was dressed in a white gauzy robe and had a miniature golden crown on her tiny head. Pavlik also noticed she had a pair of fine wings attached to her shoulderblades. Those wings were as bright and richly coloured as a rainbow. A white lily with a long stem which the girl held in her hand gave out a sweet heavenly scent. The more Pavlik looked at the mysterious girl, the more he believed it was Lady Lily herself. And he had so wanted to meet her!

(Tranlated by Vasil Baryshev)

2. Фрагмент тексту оригіналу

Yankee from Connecticut at King Arthur's Court (M. Twain)

One thing troubled me along at first - the immense interest which people took in me. Apparently the whole nation wanted a look at me. It soon transpired that the eclipse had scared the British world almost to death; that while it lasted the whole country, from one end to the other, was in a pitiable state of panic, and the churches, hermitages and monkeries overflowed with praying and weeping poor creatures who thought the end of the world had come. Then had followed the news that the producer of this awful event was a stranger, a mighty magician at Arthur's court; that he could have blown the sun like a candle, and was just going to do it when his Mercy was purchased, and he then dissolved his enchantments, and was now recognized and honored as the Man who had by his unaided might saved the globe from destruction and its people from extinction. Go back and tell the king that at that hour I will smother the whole world in the dead blackness of the midnight; I will blot out the sun and he shall never shine again; the fruits of the earth shall rot for lack of light and warmth, and the peoples of the earth shall famish and die to the last Man!

Текст перекладу

Одно тревожило меня вначале - то необыкновенное любопытство, с которым относились ко мне все. Казалось, весь народ хотел на меня поглядеть. Вскоре стало известно, что затмение перепугало всю Британию до смерти, что пока оно длилось, вся страна от края и до края была охвачена безграничным ужасом и все церкви, обители и монастыри были переполнены молящимися и плачущими людьми, уверенными, что настал конец света. Затем все узнали, что эту страшную беду наслал иностранец, могущественный волшебник, живущий при дворе короля Артура, что он мог потушить солнце, как свечку, и собирался это сделать, но его упросили рассеять чары, и что теперь его следует почитать как человека, который своим

могуществом спас вселенную от разрушения, а народы - от гибели. Ступай к королю и скажи ему, что завтра в полдень я покрою весь мир мертвой тьмой полуночи; я потушу солнце, и оно никогда уже больше не будет сиять; земные плоды погибнут от недостатка света и тепла, а люди на Земле, все, до последнего человека, умрут с голода! (Переклад М. Чуковського)

3. Фрагмент тексту оригіналу

“Lolita” (by V. Nabokov)

She [Lolita] had been crying after a routine row with her mother and, as had happened on former occasions, had not wished me to see her swollen eyes: she had one of those tender complexions that after a good cry get all blurred and inflamed, and morbidly alluring.

Текст перекладу

Повздорив опять с матерью, она с час прорыдала и теперь, как бывало и раньше, не хотела явиться передо мной с заплаканными глазами: при особенно нежном цвете лица, черты у нее после бурных слез расплывались, припухали - и становились болезненно соблазнительными. (Переклад автора)

4. Текст-оригінал

Dover Beach (by A. Matthew)

The sea is calm tonight
 The tide is full, the moon lies fair
 Upon the Straits – on the French coast, the light
 Gleams and is gone; the cliffs of England stand,
 Glimmering and vast, out in the tranquil bay.
 Come to the window, sweet is the night air!

Текст перекладу 1

Дуврский берег:

*Взгляд оторвать от моря не могу.
Тишь. Смотрится луна
В пролив. Там, на французском берегу
Погас последний блик. Крут и высок
Английский берег над водой навис.
О, подойди к окну! Как ночь нежна.
(Переклад М. Донського)*

Текст перекладу 2

*Дуврський берег
Спокійне море шепотить внизу, світліє,
І місяць грає в дзеркалі прибою,
Через протоку вогником жевріє
Французький берег. Чарує Альбйон своєю висотою.
Простор і тиша навкруги.
Вдихни солодкий подих ночі,
Поглянь в вікно, як засинають береги!
(переклад С. Засекіна)*

5. Фрагмент тексту-оригіналу

Двійник (Д.Павличко)

*Той ліс, що я дитиною садив,
Гуде й шумить на кам'янім узгір'ї,
Там поселились невідомі звірі,
По ночах стогне загадковий див.
Там я гриби збирав і заблудив;
Тріщало гілля, ніби звук в ефірі....
За мною у моїй подобі й шкірі
Мені на пострах мій двійник ходив.
Він там живе, де темники оспалі...*

Текст перекладу

Тот лес, что я мальчишкой насадил,
 Меня пугает видом необычным...
 Там лесовик хвостом играет бычьим
 И стонет див под шум звериных крыл.
 Там оступался я в болотный ил,
 Грибы искал, дивился крикам птичьим...
 В моей одежде и с моим обличьем
 За мною по пятам двойник ходил.
 Он там живет, где сумрак дышит снами...
 (переклад Л. Смирнова)

6. Фрагмент тексту-оригіналу

Моя любов (Іван Франко)

Вона так гарна, сяє так
 Святою, чистою красою,
 І на лиці яріє знак
 Любові, щирості, спокою...

*Текст перекладу**My Love*

*She is so wonderful, and shines
 With virgin pure grace.
 The sign of fair love and quiet lines
 Lightens beauty of her face...
 (переклад С. Засекіна)*

7. Текст-оригінал

Щастя (Д. Павличко)
 На пагорбі зеленім біла хата.
 Криниця. Ясени. Автомобіль.

Стіл на подвір'ї.
 Пісня — предків біль.
 Вишневоокі мальви — як дівчата.
 На серці—спомин маминого свята,
 А на устах — солодкий вітер піль.
 Калач і сонце, місяць і чепіль,
 Блакиті чарка — сподом синювата.
 В усьому—щастя.
 Хміль буття. Роса.
 Привітно посміхається, аж диво.
 День, як багаття, тихо погаса.
 Грудь матері ссе немовля жадливо
 І дивиться поважно в небеса,
 Де мерехтять зірки, як вічне жниво.

Текст перекладу

*Зелений берег. Голубая хата.
 Колодець. Тополя. Автомобиль.
 Стол на дворе. Девчата. Модный стиль.
 Цветы вишневоокие для свата.
 Цыплята. Караван в два обхвата.
 На старой изгороди солнца брыль.
 Желток луны. Хмель бытия. Сверкание. Роса.
 Боль предка — в золотых раскатах пенья.
 Сплетенные, как руки, голоса.
 Грудь матери. Малыш. Обряд кормления.
 Трель соловья. Четыре поколенья.
 Тропинка. Жатва. Звезды. Небеса.
 (переклад Л. Смирнова)*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Алексеева И.С. *Профессиональный тренинг переводчика*. – С.-Пб.: Союз, 2001.
- Анохин П.К. *Биология и нейрофизиология условного рефлекса*. – М., 1968.
- Арутюнова Н.Д. *Язык и мир человека*. – 2-е изд., испр. – М.: Языки русской культуры, 1999.
- Асмолов А.Г. *Деятельность и уровни установок // Вестник МГУ*. – 1977. – Серия 14, "Психология". – №1.
- Асмолов А.Г., Петровский В.А. *О динамическом подходе к психологическому анализу деятельности // Вопросы психологии*. – 1978. – №1.
- Бахтин М.М. *Эстетика словесного творчества*. – М.: Искусство, 1979.
- Беллерт И. *Об одном условии связности текста // Новое в зарубежной лингвистике*. – Вып. 8. *Лингвистика текста*. – М.: Прогресс. – 1978. – С. 172-207.
- Бенвенист Э. *Общая лингвистика*. – М., 1974.
- Бернштейн Н.А. *Очерки по физиологии движений и физиологии активности*. – М., 1966.
- Бодуэн де Куртенов И.А. *Избранные труды по общему языкознанию*. – М., 1963. Т. 2.
- Болдырев Н.Н. *Диалектика отражения мира в языке // Научный вiсник кафедри ЮНЕСКО КДЛУ*. – 2000. – Вип. 3 А. – С. 179 – 183.
- Булатецкая Л.И. *Топикальность и ее реализация в тексте (на материале английского языка): Дисс. ..канд. филол. наук*. – К., 1985.
- Вежбицка А. *Язык. Культура. Познание*. – М., 1996.
- Величковский Б.М. *Современная когнитивная психология*. – М., 1982.
- Выготский Л. С. *Избранные психологические исследования*. – М., 1956.
- Выготский Л.В. *Собр. соч. В 6-ти т.* – М.: Педагогика, 1982-1984. – Т.3. – С.145.

Выготский Л.С. Из неизданных материалов Л.С. Выготского // Психология грамматики. – М., 1968. – С. 178 – 196.

Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. – М., 1956.

Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистических исследований. – М., 1981.

Гальперин П.Я. Введение в психологию. – М., 1976.

Головин С.Ю. Словарь практического психолога. – Минск, 1997.

Горелов И.Н. Вопросы теории речевой деятельности. – Таллинн, 1987.

Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С. 217 – 237.

Дейк Т.А., ван. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. – 1978. – Вып. 8. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С. 259 – 336.

Дейк Т.А., ван, Кинч В. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – С. 153 – 244.

Одейк Т.А., ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989.

Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4.

Джонсон-Лэрд Ф. Процедурная семантика и психология значения // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – С. 234 – 257.

Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М.: РГГУ, 2000.

Залевская А.А. Проблемы психолингвистики. – Калинин, 1983.

Запорожец А.В. Избранные психологические труды. – М.,

1986.

Засекін С.В. Дискурсивні маркери когерентності англомовного діалогічного тексту: когнітивний та прагматичний аспекти: Дис. ...канд. філол. наук. – К., 2001.

Засекін С.В. Когнітивна перспектива феномена дискурсивних маркерів // Вісник ХНУ. – 2001. – № 520. – С. 98 – 102.

Засекін С.В. Психоенергетика інтерпретації і перекладу / / Філологічні студії. – 2002. – № 2. – С. 64 – 70.

Засекіна Л.В. Особливості формування професійно-творчого мислення майбутнього фахівця іноземної мови: Дис. ...канд. психол. наук. – К., 2000.

Засекіна Л.В. Дискурсивна психологія в парадигмі когнітивної науки // Вісник ХНУ. – 2001. – № 520. – С. 69 – 73.

Засекіна Л.В. Когнітивна модель перекладацького процесу // Філологічні студії. – 2002. – № 2. – С. 70 – 76.

Засекіна Л.В., Засекін С.В. Когнітивні та комунікативні аспекти перекладу художнього тексту // Науковий вісник ВДУ. Серія Філологія. – 2001. – С. 9 – 12.

Зинченко В.П., Гордон В.М. Методологічні проблеми психологічного аналізу діяльності // Системні дослідження. – Ежегодник-1975. – М., 1976.

Ишмуратов А.Т. Логико-когнітивний аналіз онтології дискурсу // Рациональність і семиотика дискурсу. – К.: Наукова думка, 1994.- С. 171-182.

Казакова Т.А. Практичні основи перекладу. – С-Пб.: Союз, 2000.

Каныгин Ю.М., Яковенко Ю.И. Введення в соціальну когнітологію. – К.: Наукова думка, 1992.

Карасик В.И. Соціальний статус людини в лінгвістическому аспекті // «Я», «Суб'єкт», «Індивід» в парадигмах сучасного мовознавства. – М., 1992.

Клименко А.П. Питання психолінгвістического вивчення семантики. – Мінск, 1970.

Климов Г.А. Фонема і морфема. – М., 1967.

Когнітивна психологія: Учебник для вузів / Под ред. В.Н.

- Дружинина, Д. В. Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002.
- Комиссаров В. Н. *Общая теория перевода*. – М., 2000.
- Крылов А. А., Маничев С. А. *Практикум по общей экспериментальной и прикладной психологии*. – С.-Пб., 2000.
- КСКТ: *Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е. С. Кубряковой*. – М.: МГУ, 1996.
- Кубрякова Е. С. *Номинативный аспект речевой деятельности*. – М., 1986.
- Кубрякова Е. С. *Части речи с когнитивной точки зрения*. – М.: РАН, 1997.
- Кузьмина Н. В. *Взаимосвязь теоретического и практического мышления в педагогическом творчестве // Профессионализм педагогической деятельности*. – С.-Пб. – 1993. – С. 78.
- Лакофф Дж. *Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике*. – 1988. – Вып. 23. *Когнитивные аспекты языка* – С. 12 – 51.
- Левицкий А. Э. *Функциональные подходы к классификации единиц современного английского языка*. – К., 1998.
- Левицкий В. В. *Семантика и фонетика. Пособие, подготовленное на материале экспериментальных исследований*. – Черновцы, 1973.
- Левицкий В. В. *Фонетична мотивованість слова // Мовознавство*. – 1974. – № 1. – С. 15 – 27.
- Левицкий В. В. *Статистическое изучение лексической семантики*. – К., 1989.
- Леонтьев А. А. *Слово в речевой деятельности*. – М., 1965.
- Леонтьев А. А. *Знак и деятельность // Вопросы философии*. – 1975. – № 10.
- Леонтьев А. А. *Исследования детской речи // Основы теории речевой деятельности*. – М., 1974.
- Леонтьев А. А. *Лев Семенович Выготский как первый психолингвист // Известия Академии педагогических и социальных наук*. – 1996. Вып. I. – М.
- Леонтьев А. А. *Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания*. – М., 1969.

- Леонтьев А.А. Психология общения. – Изд. 2. – М., 1997.
- Леонтьев А.А. Речь и общение // Иностранные языки в школе. – 1974. – №6.
- Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. – М., 1965.
- Леонтьев А.А. Социальное и естественное в семиотике// Актуальные проблемы психологии речи и психологии обучения языку. – М., 1970.
- Леонтьев А.А. Эвристический принцип в восприятии, порождении и усвоении речи // Вопросы психологии. – 1974. – №5.
- Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Изд. 2. – М., 1977.
- Леонтьев А.Н. Мышление //Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления. – М.: МГУ, 1981. – С. 60-70.
- Леонтьев А.Н. Общее понятие о деятельности // Основы теории речевой деятельности. – М., 1974.
- Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – Изд.2. – М., 1965.
- Леонтьев А.Н. Психологические вопросы сознательности учения // Известия АПН РСФСР. – Вып. 7. – М., 1947.
- Леонтьев А.Н. Философия психологии. – М., 1994.
- Ложкин Г.В., Повакель Н.И. Практическая психология конфликта. – К., 2000.
- Лосев А.Ф. Диалектические основы математики. – М.: Мысль, 1997.
- Лотман Ю.М. Риторика...: Учен. зап. / Тартуск. Гос. Ун-т, 1981. – Вып. 515. Структура и семиотика художественного текста (Тр. По знаковым системам, т. 12)
- Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Миф-ия-культура.: Учен. зап. / Тартуск. Гос. Ун-т. – 1973. – Вып. 308. (Тр. По знаковым системам, т. 6)
- Лурия А. Р. Основные проблемы нейролингвистики. – М.: МГУ, 1975.
- Лурия А.Р. Научные горизонты и философские тупики в современной лингвистике//Вопросы философии. – 1975. – № 4.
- Лурия А. Р. Язык и сознание. – М., 1979.

Лурия А.Р. Об историческом развитии познавательных процессов. – М., 1974

Лурия Л. Р. Язык и сознание. – М.: МГУ, 1979.

Миллер Дж. Психоллингвисты // Теория речевой деятельности (проблемы психоллингвистики). – М., 1968.

Миллер Дж., Галантер Е., Прибрам К. Планы и структура поведения. – М., 1965.

Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного // Новое в зарубежной лингвистике. – 1988. – Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – С. 281–309.

Мирам Г.Э. Переводные картинки. Профессия: переводчик. – К., 2001.

Мурзин Л.Н., Штерн А.С. Текст и его восприятие. – Свердловск, 1991.

Найссер У. Познание и реальность: смысл и принципы когнитивной психологии. – М., 1981.

Норман Д. Память и научение. – М., 1988.

Павиленис Р.И. Проблема смысла. Современный логико-философский анализ языка. – М., 1983.

Падучева Е.В. Семантические исследования. – М., 1996.

Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – Смоленск, 1997.

Почепцов Г.Г. Прагматический аспект изучения предложения (к построению теории прагматического синтаксиса) // Иностранные языки в школе. – 1975. – № 6. – С. 15–25.

Психоллингвистика // Сборник статей под ред. А.М. Шахнаровича. – М., 1984.

ПС: Психологический словарь. – М., 1983.

Радчук В.Д. Радість порівняння // Рідна школа. – 1997. – № 1. – С. 17–24.

Рубакин М.А. Избранные произведения. – М., 1977.

Сахарный Л.В. Актуальное членение и компрессия текста: (К использованию методов информатики в психоллингвистике) / Теоретические аспекты деривации / Под ред. Л.Н. Мурзина. – Пермь, 1982.

- Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику: Курс лекций. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1989.
- Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. – К., 1999.
- Семиотика. – М.: Радуга, 1983
- Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика. – М., 1976.
- Смысловое восприятие речевого сообщения // Смысловое восприятие речевого сообщения (в условиях массовой коммуникации) – М., 1976.
- Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения: Семиологическая грамматика. – М., 1981.
- Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М., 1997.
- Стернберг Р. триархическая теория интеллекта// Иностранная психология. – 1996. - № 6. – С. 54 – 61.
- Фрумкина Р.М. Вероятность элементов текста и речевое поведение. – М., 1971.
- ЧФЯ: Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности / Отв. ред. В.И. Телия. – М., 1991.
- Шабес В.Я. Событие и текст. – М., 1989.
- Шабес В.Я. Соотношение когнитивного и коммуникативного компонентов в речемыслительной деятельности. Событие и текст: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Л., 1990.
- Шахнарович А.М. Проблемы психолингвистики. – М., 1987.
- Шпербер Д., Уилсон Д. Релевантность // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс. – 1988. – С. 212-233.
- Штерн А.С. Влияние лингвистических факторов на восприятие речи: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Л., 1981.
- Щерба Л. В. Очередные проблемы языковедения. В кн.: Избранные работы по языкознанию и фонетики. – Т. 1. – 1958. – С. 7.
- Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. – Л., 1974.

- Якобсон Р.О. *Избранные работы*. – М., 1985.
- Якобсон Р.О. *Поэзия грамматики и грамматика поэзии*.
В кн.: *Семиотика*. – М.: Радуга, 1983.
- Anderson J.R. *The Architecture of Cognition*. – Cambridge:
Harvard University Press, 1983.
- Blakemore D. *Semantic Constraints on Relevance*. – Oxford:
Basil Blackwell, 1987.
- Blakemore D. *Are apposition markers discourse markers?* //
Journal of Linguistics. – 1996. – Vol. 32, No 2. – P. 325-347.
- Brown G., Yule G. *Discourse Analysis*. – Cambridge:
Cambridge University Press, 1983.
- Bruner J. *The condition of creativity*. – In : *Contemporary
approaches to creative thinking* / Ed. Henry W.N.Y.: Atherton Press,
1962.
- Caffi C. *On mitigation* // *Journal of Pragmatics*. – 1999. –
Vol. 31. – P. 881 – 909.
- Carrol D.W. *Psychology of Language*. – Pacific Grove, 1994.
- Celce-Murcia M. *Teaching English as a Second or Foreign
Language*. – Boston: Heinle&Heinle Publishers, 1991.
- Chomsky C. *The Acquisition of Syntax in Children from 5 to
10*. – Cambridge (Mass.), 1969.
- Chomsky N. *A Review of Verbal Behavior*, by B.F.Skinner/
Language. – 1959. – Vol. 35. – № 1.
- Chomsky N. *Syntactic structures*. – The Hague-Mounton, 1957.
- Chomsky N. *Aspects of the Theory of Syntax*. – Cambridge
(Mass.), 1965.
- Chomsky N. *Degrees of grammaticalness*. – In: *The structure
of language* / Ed. Fodor J. & Katz J. – N.Y.: Prentice-Hall, 1964.
- Clark H. *Arenas of Language Use*. – Chicago: University of
Chicago Press, 1992.
- Corder S.P. *Error Analysis in Interlanguage*. – Oxford, 1981.
- Dascal M. *Contextualism//Possibilities and limitations of prag-
matics: Proc. Of the Conference on pragmatics*. – 1981. – Amsterdam.
– P. 153 – 177.
- Deese J. *The Structure of Associations in Language and
Thought*. – Baltimore: The John Hopkins Press, 1965.

Ellis R. *Understanding Second Language Acquisition*. – Oxford: Oxford University Press, 1986.

Ervin S. & Osgood C. *Second Language learning and bilingualism*. – *Journal of Abnormal & Social psychology, Suppl.* 49, 1954, p. 139.

Fauconnier G. *Mental Spaces*. – New York: Cambridge University Press, 1985.

Fillmore Ch., *The Case for Case*. In: *Universals in Linguistic Theory*, ed. by E. Bach., N.Y., 1968.

Fillmore Ch.J. *Papers from the Parasession on the Lexicon* // Chicago Linguistic Society. – 1982. – P. 110-173.

Fillmore Ch.J., Atkins B.T. *Toward a frame-based lexicon: The semantics of RISK and its neighbours* // Lehrer A. & Kittay E.F. (Eds.). *Frames, fields, and contrasts: New essays in semantic and lexical organization*. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1992. – P. 75 – 102.

Fodor J., Bever T., Garrett M. *The psychology of language: an introduction to psycholinguistics and generative grammar*. – N.Y.: McGraw-Hill, 1974

Fodor J.A. *The Modularity of Mind*. – Cambridge, 1983.

Fraser B. *What are discourse markers?* // *Journal of Pragmatics*. – 1999. – Vol. 31, No 8. – P. 931-952.

Freud S. *Zur Auffassung der Aphasien*. – 1891.

Garman M. *Psycholinguistics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Grice H.P. *Logic and Conversation*. – Cole, 1975.

Jakobson R. & Waugh I. *The Sound of Language*. Bloomington & London, Indiana Univ. Press, 1979.

Jakobson R. *Brain & Language. Cerebral Hemispheres and Linguistic Structure in Mutual Light*. – Ohio, 1980.

Jakobson R. *On Linguistic Aspects of Translation*. – In: R. A. Bzower (ed) "On Translation". – N.Y., Oxford Univ. Press, 1966. – P. 232.

Jakobson R. *The metaphoric and metonymic poles. "Fundamentals of language."* s' – Gravenhage, 1956. – P. 76 – 82.

Johnson-Laird P.N. *Mental Models: Towards a Cognitive*

Science of Language, inference, and consciousness. - Cambridge: Harvard University Press, 1983.

Katz J. J., Fodor J. A. *The structure of a semantic theory / Language.* - 1963. - Vol. 39. - No 2. - P. 170 - 210.

Kess J.F. *Psychology, Linguistics, and the Study of Natural Language.* - Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1993.

Kintsch W. *Comprehension: A Paradigm for Cognition.* - Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1998.

Kiss G. *An associative thesaurus of English: Structural analysis of a large relevance network. Paper presented at the Conference on current research on long-term memory.* - Dundee, 1973.

Kiss G., Armstrong C., Milroy R., Piper J. *An associative thesaurus of English.* - Edinburgh: University of Edinburgh, MRC Speech&Communication Unit, 1972.

Knott A., Sanders T. *The classification of coherence relations and their linguistic markers: An exploration of two languages / Journal of Pragmatics.* - 1998. - Vol. 30, № 2. - P. 135-175.

Kozioi S. *Cognitive linguistics and postmodernism: In search of parallels // Studia Anglica Resoviensia. Seria Filologiczna 1.* - 2000. - P. 49 - 57.

Kroon C. *A framework for the description of Latin discourse markers // Journal of Pragmatics.* - 1998. - Vol. 30, No 2. - P. 205-223.

Kyratzis A., Ervin-Tripp S. *The development of discourse markers in peer interaction // Journal of Pragmatics.* - 1999. - Vol. 31, No 10. - P. 1321-1338.

Lacan J. *Ecrits.* - Paris: Seuil, 1966.- P. 181, 268.

Lakoff G. *On generative semantics.* In: *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology.* Ed. by Danny D. Steinberg and Leon Jakobovits. - Cambridge Univ. Press., 1971. - P. 232-296.

Langacker R.W. *Foundations of Cognitive Grammar. - Vol.1. Theoretical Prerequisites.* - Standford: Standford Univ. Press, 1987.

Langacker R.W. *Constituency, dependency, and conceptual grouping // Cognitive Linguistics.* - 1997. - Vol. 8, No 1. - P. 1-32.

Langacker R.W. *Grammar and Conceptualization.* - Ber-

lin; N.Y.: Mouton de Gruyter, 2000.

Lenk U. *Discourse markers and global coherence in conversation* // *Journal of Pragmatics*. – 1998. – Vol. 30. – P. 245-257.

Levelt W.J.M. *Speaking: From Intention to Articulation*. – Cambridge: The MIT Press, 1993.

Mazur M. *Cybernetyczna teoria ukladow samodzielnych*. – Warsaw: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966.

Minsky M. *A Framework for representing knowledge* // *The Psychology of Computer Vision*. – 1975. – N.Y.: McGraw Hill, 1975.

Neisser U. *Cognitive Psychology*. – N.Y., 1967.

Newmark P. *Approaches to Translation*. – L.: Prentice Hall, 1988.

Nicolle S. *A relevance theory perspective on grammaticalization* // *Cognitive Linguistics*. – 1998. – Vol. 9, No 1. – P. 1 – 35.

Osgood C.E. *Lectures on language performance* (Springer Series in Language and Communication. Vol. 7). – New York: Springer Verlag, 1980.

Osgood C.E., Sebeok T.A. *Psycholinguistics. A Survey of Theory and Research Problems*. – Baltimore: Waverly Press, 1954.

Pallotti G. Review article by C. Kerbrat-Orecchioni: *Les Interactions Verbales* // *Journal of Pragmatics*. – 1999. – Vol. 31. – P. 417 – 433.

Piaget J. *The language and thought of the child*. Cleveland: Meridian Books, 1969.

Pylyshyn Z.W. *Computational processes in Human Vision: An interdisciplinary perspective*. – Norwood, 1988.

Rosch E. *Principles of Categorization*//Rosch E., Lloyd B.B. (Eds). *Cognition and Categorization*. – Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1978. – P. 27 –48.

Sadowsky P. *Literature as interaction: a systems model of literary composition and reception* // *The Ukrainian Society for the Study of English Messenger*. – 2000. – Vol. 1. – P. 80 – 86.

Schiffrin D. *Discourse Markers*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Searle J.R. *The Construction of Social Reality*. – N.Y.: Simon & Schuster, 1995.

Skinner B. *Verbal behavior*. N.Y.: Appleton -Century-Crofts, 1957.

Sternberg R.J. *Cognitive Psychology*. – Holt, 1996.

Thomas J. *Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics*. – L.: Longman, 1995.

Trier J. *Wortschatz des Verstandes. Band 1*. – Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1931.

Ungerer F., Schmid H.-J. *An Introduction to Cognitive Linguistics*. – L.: Longman, 1996.

Velde R., van de. *Text and Thinking*. – Berlin; New York.: Walter de Gruyter, 1992.

Wärvik B. *Grounding // Handbook of Pragmatics*. – Amsterdam: Benjamins, 1996. – P. 1-14.

Weisgerber J. L. *Grundzüge der Inhaltbezogenen Grammatik*. – Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1962.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК І ТЛУМАЧНИК

Активізація – збудження певних ділянок мозку в актах мислительної та мовленнєвої діяльності під впливом зовнішніх сигналів та стимулів, приведення в готовність із метою подальшого використання ментальних репрезентацій концептуальної системи - 77

Архітектура когніцій – устрій, структура та система когнітивних здатностей людини, когнітивний апарат її психіки - 31

Асоціація – пов’язування двох явищ, двох уявлень, двох об’єктів, як правило, стимулу й реакції - 14

Базисний рівень категоризації – рівень, де в якості категорій виступають об’єднання, в яких сконцентровані максимально релевантні для свідомості властивості - 56

Виділеність – відносна значущість одного з елементів відношення, що зумовлюється перцептивно усвідомленою нерівнозначністю виділених та фонових структур - 70

Етнопсихолінгвістика – галузь мовознавчої науки, що виникла на межі психолінгвістики, етнолінгвістики етнопсихології та етнології. На противагу етнолінгвістиці, яка досліджує вплив культури на мову, етнопсихолінгвістика досліджує етнічну свідомість, яка має певне відображення в мові та мовленні - 12

Знання – предметна основа мислення суб’єкта, семантичний зміст його ментальних репрезентацій або даних на рівні цих репрезентацій. На відміну від *інформації*, знання – це відкладений у свідомості систематизований фонд, частина *пам’яті* - 30-33

фонове - 76

енциклопедичне - 33

мовне - 33

декларативне - 33

процедурне - 33

екстеріоризоване - 33

інтеріоризоване - 33

вивідне - 33, 37

Інтерпретація – когнітивний процес і водночас результат в установленні смислу мовленнєвих і/або немовленнєвих дій, процес, який має свої результати. Для здійснення інтерпретації презумпція інтепретованості об'єкта - 17

Інформація – дані, що надходять до людини ззовні по різних чуттєво-перцептуальних і сенсорно-моторних каналах, а також дані, перероблені центральною нервовою системою, інтеріоризовані й репрезентовані людиною та представлені в мозку у вигляді ментальних репрезентацій - 30, 74, 122

- концептуальна
- процедурна
- емоційна
- естетична
- когнітивна

Категоризація – процес утворення та визначення категорій, членування внутрішнього й зовнішнього світу людини відповідно до її функціонування та буття, впорядковане представлення різноманітних явищ через зведення їх до меншої кількості розрядів, об'єднань тощо - 56

Когнітивна граматики – граматичні концепції та моделі опису мов, які орієнтуються, як і вся когнітивна лінгвістика, на вивчення когнітивних аспектів мовних явищ - 71-72

Когнітивна обробка – процес перероблення інформації людиною, аналог обчислювальної процедури, до якої, насамперед, належить сприйняття, інтерпретація/розуміння та породження мовлення - 76

Когнітивний стиль – характеристика способу пізнавальної діяльності, особистісні фактори регуляції пізнання, стиль мислення, стиль ментальної, репрезентації навколишнього середовища, який в певній мірі визначає типи особистості. К.С. асоціюється з особливостями характеру і в цьому сенсі визначається як “відповідно стійке сполучення “особистісних інваріантів” у конкретного індивіда - 111-113

- перекладача 123

Когніція – сукупність процесів, у ході яких сенсорні дані, що виступають сигналами інформації, трансформуються при їх обробці

центральною нервовою системою в ментальні репрезентації та зберігаються в пам'яті - 31

Концепт – сукупність певних понять, що відображає зв'язки та явища об'єктивної дійсності - 58

Концептуалізація – поняттєва класифікація, один із найважливіших процесів пізнавальної діяльності людини. Полягає в осмисленні інформації, утворенні *концептів*, концептуальних структур і усїєї *концептуальної системи* в мозку людини -59

Концептуальна база – концептуальний обсяг мовної одиниці - 71

Концептуальна система – система думок та знань про світ, яка відображає пізнавальний досвід людини на довербальному і на вербальному рівні - 39, 58

Ментальний лексикон – система знань індивіда про слова та еквівалентні ним одиниці. Виконує складні функції не лише із мовними одиницями, а й структурами екстралінгвістичного знання, що лежить у їх основі 39, 58

Методи – сукупність дій, які використовуються з конкретною метою.

- психолінгвістичні - 12-14

- перекладу - 123

Мовленнєва організація – складний мовленнєвий механізм, готовність індивіда до мовлення, що характеризується організованістю, впорядкованістю продуктів обробки мовленнєвого досвіду з метою їх подальшого використання в мовленні - 27

Пам'ять – форма психічного відображення дійсності, психічний процес, який полягає у відбитті, збереженні й відтворенні слідів минулого досвіду - 43

- генетична - 45

- прижиттєва - 46

- зорова - 47

- образна - 47

- іконічна - 47

- ехоїчна - 47

- лінгвістична - 54

- короткочасна/оперативна - 49

- довготривала - 50

Переклад – процес перетворення тексту однією мовою в текст іншою мовою із збереженням змісту. У П. задіяні лінгвістичні явища та мовні факти. Інтегрований когнітивний процес, складається з психічних операцій сприйняття, інтерпретації, розуміння та породження - 100-101

Підхід – теорія, яка відображає певну модель чи наукову парадигму - 94

Породження мовлення – процес мовленнєвої діяльності, який полягає у плануванні й реалізації мовлення у звуках або графічних знаках - 87

Прототипи – класифікатори мислення, відповідно до яких когнітивні категорії формуються на основі встановлення найбільш типового цілісного представника (ядра категорії) не на абстрактному рівні мислення, а у зв'язку з досвідом людини, образністю її концептосистеми - 56

Прототиповий підхід – підхід до явищ категоризації з позиції прототипів - 56

Профіль – частина концептуальної бази, з якою одиниця безпосередньо пов'язана - 71

Психолінгвістика – наука про мовленнєву діяльність людей у психологічних та лінгвістичних аспектах, зокрема експериментальне дослідження психологічної діяльності суб'єкта в засвоєнні та використанні системи мови як організованої та автономної системи - 8

Психолінгвістика-54 – індивідуалістична теорія (в тому сенсі, що комуніканти розглядаються, насамперед, як біологічні індивіди), яка ґрунтувалася на біхейвіористській психології мови й теорії комунікації та мала на меті дослідження відношення між структурою повідомлення і якостями індивідів, які породжують і приймають повідомлення - 9-10

Семантичні примітиви – гіпотетичні елементи універсальної граматики, членовані свідомістю та знаннями людини - 56

Скринт – вид фрейму, яким описуються звичні ситуації як стереотипні зміни подій - 39-43

Сприйняття – суб'єктивне (психічне) відбиття предметів і явищ об'єктивної дійсності як результат їх безпосереднього впливу на органи чуття - 64-65

Стратегія – характеристика когнітивного плану спілкування, яка контролює оптимальне вирішення системи завдань гнучким способом в умовах нестачі інформації про дії інших учасників комунікації або про локальні контекстуальні обмеження власних дій - 93, 94

Стратегії

- оволодіння іноземною мовою -99-100
- перекладу - 108-110
- проєктивні - 108
- комунікативні - 109
- організаційні - 109
- конструктивні - 109-110

Схема – прототип ряду фреймових структур, за допомогою якого здійснюється пояснення найбільш типових ознак групи концептів - 39-43

Схемата – моделює візуальний образ у просторі концептуальної системи - 39-43

Сценарій – вид фрейму, утворюється внаслідок інтерпретації тексту, коли ключові слова та ідеї тексту будують тематичні структури, викликані з пам'яті на основі стереотипних значень - 39-43

Техніки – складові процедури методів -95

Траєкторія – ментальний шлях руху об'єкта-траєктора відносно тла - 70

Фрейм – структура представлення та зберігання знань, психолінгвістична одиниця когнітивного аналізу - 39

Фігура/траєктор – найбільш значущий і виділений елемент відношення - 66

Фон/орієнтир – другорядний елемент, важливий щодо значення фігури, увага на якому фокусується меншою мірою - 66

Хомськiанська революція – розрив зв'язків із структуралістським підходом і введення трансформаційно-генеративного напрямку - 21

Цілісність/когерентність – узгоджувальне/сумісне відношення між відповідними попередніми знаннями реципієнта та інформацією, що надходить - 81

Формат 42х30/4.
Папір офсетний. Друк - ризографія.
Ум. друк. арк. 6,95. Наклад 500 прим.

Віддруковано
в Редакційно-видавничому відділі
Національного університету "Острозька академія".

Адреса друкарні:
вул. Семінарська, 2, м. Острог, Рівненська обл., 35800 Україна;
тел./факс: (03654) 2-29-49